

קובץ
חצי
גבורים

פליטת סופרים



מאסף תורני



ה

ניסן תשע"ז

ראש המערכת

הרב משה לייב הברמן

ראש מכון פליטת סופרים ועורך אחראי

הרב יעקב יצחק הכהן מילל'ער

חברי המערכת

הרב משה דוד צ'צ'יק

הרב יוסף שאול הויזמן

הרב יעקב ישראל סטל

הרב משה המביצר

נערך ע"י חברי המערכת
ובעזרת הרב משה שוחט



**כל הזכויות שמורות
מכון פליטת סופרים**

100 Ashley Ave.
Lakewood, N.J. 08701

Email:
plaitassofrim@gmail.com

תוכן הענינים

פירושים

א	הרב יהודה זייבלד	תרגומו של רס"ג למגילת רות
מד	הרב אהרן מושקוביץ	שלושה פירושים קדומים למסכת נדה
קלד	הרב יעקב ישראל סטל	קטעים חדשים מכתב־יד מפירושי רבינו יהודה החסיד על התורה
קנב	הרב אריאל אביני	פירוש על ספר משלי ממחבר בלתי נודע (כנראה מחכמי ביזנטיון מתקופת הראשונים)
ריח	הרב יעקב משה שורקין	פירוש רבי יוסף בן שושן לשיר השירים

פיוט

רנד	ד"ר גבריאל וסרמן	פיוט "גשמת" לא־ידוע לחנוכה
רסג	הרב יעקב לויפר	הקדושתא
שז	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
שי	הרב יעקב משה שורקין	וידוי גדול 'קרבן תענית' המיוחס לרבינו יונה החסיד מגירונדי
שלד	הרב אלי שטרן	סליחה על גזירות ת"ח ות"ט מאת רבי אורי ב"ר רפאל מענגבורגא

דרוש

שנז	ד"ר עזרא שבט	מדרש חדש לירמיהו כג-כד
שסג	הרב לוי יצחק חריטין	שער סמוכים לרבינו אלעזר מגרמייזא 'הרוקח'
תכו	הרב משה שוחט	דרשות המילה מאת ר' אפרים בן גרשון הרופא מיוון

דעת מקרא

תסב	הרב מרדכי דב וינטרויב	תיקון מגילת אסתר לרבינו תם
תעח	הרב יהושע יצחק ינקלביץ	זיהוי אבני החושן על פי תרגום השבעים והתרגומים הארמיים
תקמב	הרב יעקב ישראל סטל	חומות יריחו: מניין, טיבן ועניין
תקפו	הרב אייל פישלר	פירושי רס"ג לפרשת "איש אשר ישחט... במחנה או... מחוץ למחנה"
תר	גבריאל יצחק רוונה	ארון הברית כמייצג תהליך הלמידה ורכישת הידע
תרז	הרב שמריה גרשוני	הצירופים הלשוניים 'שכב עם' ו'שכב את' ע"פ שיטת הנצי"ב

חקירות ודרישות

תריב	הרב ישעיה אשר זעליג מיללער	"בכדי ספדו ספדיא?"
תרמג	הרב אהרן גבאי	עיונים בהגהות רש"י לנוסח התלמוד בפרק ראשון דגיטין
תרסח	הרב אריאל אפרים אהרנוב	מערכת ההפניות בקבצי תוספות טוך
תשי	הרב אהרן גבאי	מילואים למאמר הנ"ל
תשיד	הרב אריאל אפרים אהרנוב	שינויי עריכה בסופי המסכתות בקבצי תוספות טוך

בית הועד

תשמו	הרב ד"ר יהודה צבי שטמפר	הקדמת רב האיי גאון לספר המקח והממכר
תשנג	הרב יהודה זייבלד	חלקו של רס"ג בעריכת מגילת אנטיוכוס וההדרה של הקדמתו
תשעח	הרב רועי הכהן זק	ספר רקח לרבינו אלעזר מגרמייזא
תשצט	הרב אברהם וסרמן	מובאות מ'משנה תורה' לרמב"ם בפירושי ר"ש משאנץ
תתכ	הרב אריאל אפרים אהרונוב	עיון נוסף בייחוס תוספות מגילה כתוספות טוך
תתכט	הרב אריאל אפרים אהרונוב	תוספות טוך לקידושין
תתמח	הרב אהרן גבאי	בירור זהות מחבר 'שיטה ישנה' למסכת כתובות
תתנו	הרב משה הלל	בירור זהותו של מעתיק ספר "עץ חיים" להרח"ו כתב יד עם קולופון משנת של"ט:
תתקיב	רבי דוד צבי הילמן ורבי אברהם מאיר הכהן גלאנצר	שיתסר מכתבים בענייני תורה ולשון

קורא הדורות

תתקל	הרב רפאל פלדמן	מרד בר"כוכבא - כרונולוגיה חדשה
תתקנב	הרב יעקב יצחק הכהן מיללער	תשובות חכמי איטליה בעניין המעכב את היחיד מלבוא לבית הכנסת שבביתו
תתקפג	הרב פרופ' יעקב שמואל שפיגל	אגרת חדשה מפולמוס רמח"ל: ר' ישעיהו באסאן לר' יעקב כהן פאפירש
א'ו	הרב אברהם אביש שור	יחס גדולי החסידות לשלטון והקשר בין העליה לא"י לחלוקת פולין
א'לו	ד"ר בן-ציון קליבנסקי	כתיבת ספר תורה על-שם "החפץ חיים" - ממבצע התרמה למפגן אחדות
א'פ	משה אריאל פוס	שטר היתר המכירה תרמ"ט

תגובות

א'קיא	הרב ישראל רובין	תגובה למאמר 'מקומות שאין להם הכרע'
א'קיב	הרב אהרן מושקוביץ	מילואים למאמר 'פירוש שיר היחוד על דרך הקבלה'

הרב יעקב לויפר

ירושלים

הקדושתא

מימים קדומים מאוד נהגו בארץ ישראל לומר פיוטים בחזרות הש"ץ של תפילות העמידה בשבתות וימים טובים ונוראים.¹ פיוטים אלו נתכנו בשם הכללי 'קרובות',² ונתחלקו לשני סוגים עיקריים. הסוג האחד משלב פיוטים קצרים בכל ברכות חזרת הש"ץ, ונקרא לכן 'שבעתא' כשהוא מיועד לשבתות וימים טובים שהעמידות שלהם הן בנות שבע ברכות, או 'שמונה עשרה' אם הוא מיועד לתפילות ימי החול, שעמידותיהן מכילות שמונה עשרה ברכות.³ הסוג השני הוא קרובה המעמידה פיוטים ארוכים ומורכבים לשלוש הברכות הראשונות בלבד, והיא נקראת 'קדושתא', כנראה משום שהתפרשה כהקדמה ומבוא לקדושה הנאמרת בברכה השלישית. פיוטי השבעתא, וכל שכן פיוטי השמונה עשרה, כמעט לא שרדו במנהג הקהילות שבאשכנז וצרפת, השואבות מן הפיוט הארצישראלי, אבל הקדושתאות תפסו מקום נכבד בתפילות המועדים, כל שכן וכל שכן בתפילות הימים הנוראים, שבהן נאמרות הקדושתאות עד ימינו בכל מקהלות האשכנזים.

הקדושתא היא שיא היצירה הפיוטית של פייטני ארץ ישראל הקדומים והבאים אחריהם במה שמוכר כ'תקופה הקלאסית'. היא לא באה אלא בתפילות שחרית בלבד, לפי שבארץ ישראל בזמן הקדום לא היו אומרים קדושה בימות החול, אלא בשבת ויום טוב ור"ח וחנוכה בלבד, ואף שם לא אמרו קדושה אלא בשחרית, אך לא במוסף או במנחה.⁵ רק בראש השנה הוסיפו ואמרו קדושה

1. לכתיבת המאמר הסתייעתי בספרים שונים המוזכרים לאורך הערות השוליים. כאן אציין במיוחד את ספרו של פרופ' עזרא פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, ואת מאמרו של הרב חיים ישראל טסלער, 'ענין פיוטי הקדושה', פעלים לתורה, יט (תשרי תשע"ה).
2. כנראה על שם שליח הציבור שנתכנה 'קרובא' בלשון ארץ ישראל, כגון: "רבי זעירא סבר [צ"ל סמך] לקרובא כדי לשוח עמו תחלה וסוף" (ירושלמי ברכות א, ה; וראה כלבו ס"י יא). בטעם הדבר שנתכנה הש"צ 'קרובא' יש להאריך ואין כאן המקום. נציין רק את לשון הירושלמי (שם, ד, ד): "ר' יוחנן בשם ר' מנחם דמן גליא, זה שעבר לפני התיבה אין אומרים לו 'בא והתפלל' אלא 'בא וקרב', עשה קרבינו עשה צרכנו עשה מלחמותינו פייס בעדינו".
3. מפני שבמנהג אר"י הקדום, ערש הפיוט, נהגו לשלב ברכת ירושלים וברכת מלכות בית דוד יחד, כמנהג המובא בתוספתא מסכת ברכות (ליברמן), פרק ג: "שמונה עשרה ברכות שאמרו חכמים כנגד שמנה עשרה אזכרות שב'הבו לה' בני אלים', כולל של מינים בשל פרושין, ושל גרים בשל זקנים, ושל דוד בבונה ירושלים; אם אמר אלו לעצמן ואילו לעצמן – יצא". וכן הוא בירושלמי ברכות פ"ב ה"ד, ופ"ד ה"ג.
4. כעדותה של מסכת סופרים (כ, ה): "והחזן צריך לומר קדוש בשמנה עשרה של חנוכה, וכן בראשי חודשים וכן בחולו של מועד מפני שכתוב בהן עולת תמיד. ותני ר' חייא, כל יום שיש בו מוסף יש בו קדושה (בשחרית), אין בו מוסף אין בו קדושה, חוץ מן החנוכה שאע"פ שאין בו מוסף יש בו קדושה". וכן ציינו בתוספות למסכת סנהדרין (ל"ז ע"ב ד"ה מכנף) בשם תשובות הגאונים שאין בני ישראל אומרים קדושה אלא בשבת.
5. ראה עדותו של פירקוי בן באבוי, תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון, המובאת אצל ל' גינצבורג, גנזי שכטר, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 555 (וראה שם עוד עמ' 551); הנ"ל, גאוניקה (GEONICA), ב, ניו יורק תרס"ט, עמ' 52; ח"צ טוביבש, אוצר הגאונים, סנהדרין, ירושלים תשכ"ז, עמ' שכח: "עד עכשיו אין אומרים בארץ ישראל קדוש ושמע (-הכוונה לקדושת מוסף שאומרים בה 'שמע ישראל') אלא בשבת או בימים טובים בלבד –

אף במוסף, וביום הכיפורים אמרו קדושה אף במנחה ונעילה, לפיכך בר"ה ויוה"כ נתחברו קדושתאות אף לתפילות אלו.⁶

מאותה סיבה יש בידינו פיוטי 'יוצר' לברכות קריאת שמע⁷ בשבתות ומועדים. שכן בברכה הראשונה של קריאת שמע נאמרת קדושת יוצר, ובארץ ישראל בתקופת הפייטנים לא אמרו קדושת 'יוצר' אלא בזמנים מיוחדים, בשבתות ומועדים⁸. לפיכך אמירת ה'קדושה' היתה אירוע מיוחד וחגיגי שלמענו התחברו פיוטים.

הקדושתא היא מערכת מורכבת ממספר פיוטים, ומסועפת מאוד. מחמת רוב המורכבות אין המתפלל הרגיל מסוגל לשים לב לפארו של הבניין, ולכן רוב האנשים אינם מקשרים כלל בין פיוטי שבתות ארבע הפרשיות ובין פיוטי שלוש הברכות הראשונות של חזרות הש"ץ בימים הנוראים, אף שכל אלו משתייכים לאותו סוג, וכן אינם מבדילים בין הקדושתא ובין הפיוטים הבאים אחריה. בעיניים פשוטות הכל נראה 'פיוטים' או 'יוצרות' כפי שהם מכונים בטעות⁹.

הקדושתאות המוכרות לנו הן בעיקר קדושתאות הימים הנוראים וארבע הפרשיות, ואף קדושתאות לשחרית של ימים טובים. אולם פייטני התקופה הקלאסית חיברו מגוון עצום של קדושתאות אף לשבתות רגילות. למשל, פייטן שנקרא 'הדותה' או 'חדותא' חיבר סדרה שלמה של עשרים וארבע קדושתאות לשבת, לזכר עשרים וארבעה משמרות הכהונה ששימשו בבית המקדש¹⁰,

בשחרית בלבד – חוץ מירושלים ובכל מדינה שיש בה בבלאיין שעשו מריבה ומחלוקת עד שקיבלו עליהם לומר קדושה בכל יום. אבל בשאר מדינות ועירות שבארץ ישראל שאין בהם בבלאיין, אין אומרים קדוש אלא בשבת ובימים טובים בלבד". ראה ע' פליישר, 'לתפוצתן של קדושת העמידה והיוצר במנהגות התפילה של ארץ ישראל', תרביץ, לח (תשכ"ט), עמ' 256 ושם הערה 6.

6. ראה פליישר, שם, עמ' 263–265; ה"ל, שירת הקודש העברית בימי הביניים, עמ' 138; מבוא למחזור ראש השנה של ר"ד גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' לה; ש' אליצור, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, מבוא, פ"א, ירושלים תשע"ד, עמ' 3. לתפילות שלא נאמרה בהם קדושה, דהיינו מוסף, מנחה – ואפילו ערבית – חוברו ה'שבעות' שהוזכרו לעיל, שכשמן – הן שבעה פיוטים קצרים על כל שבע הברכות שבתפילות העמידה של שבתות וימים טובים. ה'שבעות' לשבתות שקלים והחודש הנאמרת במוסף, היא שריד לסוגה ענפה זו של פיוטים, והיא כשלעצמה דוגמא לכך שלא היו אומרים קדושה במוסף, ולכן חובר לה שבעות ולא קדושתא. וראה על כך במאמרו של פליישר ה"ל, עמ' 261, ועמ' 260 הערה 19.

7. על שמם נקראים בטעות גם פיוטי הקדושתא והשבעות 'יוצרות', או אולי על שום שכל תפילת שחרית נתכנתה אצל הראשונים הצרפתים 'תפילת יוצר', ראה למשל רש"י תענית ב ע"ב ד"ה הראשון, 'המתפלל תפילת יוצר', וכוונתו שם לחזרת הש"ץ של שחרית; מחזור ויטרי, סי' צט, סדר דיני מנחה: "ואחר תפילתם פותח החזן באבות וגבורות וקדושה – כמו ביוצר"; סידור רש"י, סי' ריד, על המפטיר במנחה של יו"כ: "המפטיר בנביא במנחה חייב לברך שש כמו שביך ליוצר", וכוונתו לקריאת התורה של שחרית. וכן עוד הרבה בספרי מנהג צרפתיים, ואף מעט אשכנזיים, אשר מכנים את תפילת שחרית 'יוצר'. ובאמת בסידורים נוסח צרפת בכת"י ניתן לראות הרבה כי לאורך כל תפלת שחרית כותרת העמוד היא 'תפלת יוצר'.

8. ראה ע' פליישר, היוצרות בהתהוותן ובהתפתחותן, ירושלים תשמ"ד, עמ' 7. ובמאמרו ה"ל שבתרביץ שהוזכר בהערות הקודמות, עמ' 266 סעיף ד. וראה שם בעמ' 282 שיתכן שהיו קהילות שלא אמרו קדושת יוצר אפילו בשבתות וחגים. מן העניין לציין גם לדעות הפוסקים שקדושת היוצר אין היחיד אומרה אלא הציבור בלבד, כמו קדושת העמידה, יעוין בזה בטור, או"ח, סי' נט ובבית יוסף שם, ובסידור רס"ג, ירושלים תש"א, עמ' ג, ושם במבוא, עמ' 20.

9. ראה לעיל, הערה 7.

10. עניין משמרות הכהנים ומקומות התיישבותם היה חשוב מאוד בא"י שלאחר חורבן בית שני, והפייטנים

קדושתא אחת כנגד כל אחד מהמשמרות. ומן הקליר יש קדושתאות שחוברו לכבוד שבת חתן, ואפילו לכבוד אָבֶל.

במאמר זה ננסה לשרטט את המבנה המפואר והאחיד של הקדושתא, שהיא כאמור בעלת אותו מבנה בסיסי, הן בשבתות ארבע הפרשיות, הן בימים טובים והן בימים נוראים.

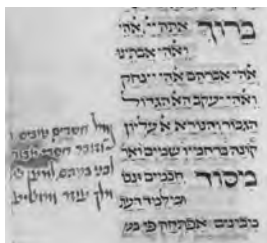
תפקידה של הקדושתא ותמורותיה

תהליכי התמקמות הקדושתא בתוך התפילה היו ארוכים ועברו גלגולים ותהפוכות, שחלק מהם לוט בערפל. שרידים שונים הקיימים עד היום במחזורי התפילה יכולים ללמד אותנו על השלבים הקדומים יותר, ובמאמר דנן יובאו לכך כמה וכמה דוגמאות. נפתח בראשונה שהיא נקודה חשובה מאוד להבנת ענין הפיוטים בכלל.

בארץ ישראל של תקופת הפייטנים הגדולים, נהגו לומר את הפיוטים במקום נוסח ברכות הקבע¹¹. הוי אומר: במקום הנוסח הרגיל של ברכת מגן אברהם היה החזן אומר את פיוט 'מגן', במקום נוסח הקבע של ברכת מחיה המתים היה החזן אומר את פיוט 'מחיה', וכן הלאה¹². אך מהמאה העשירית ואילך התחיל תהליך של התבססות נוסחי הקבע לצד הפיוטים, וכך הוא המצב בימינו. לדוגמה: בברכה הראשונה, לאחר 'למען שמו באהבה' לפני החתימה, מוכנס פיוט ה'מגן' עליו יורחב להלן. אולם בתחילה החליף המגן את הברכה הראשונה, ולא היו אומרים ממנה אלא רק את הפתיחה הבסיסית, בנוסח הזה: "ברוך אתה ה'... האל הגדול הגיבור והנורא אל עליון קונה [ברחמין] שמים וארץ"¹³, כמו שאומר החזן עד היום בנוסח המקוצר של שבע ברכות העמידה בערבית של ליל שבת. פתיחה זו, והחתימה 'מגן אברהם' – יחד עם 'מעין החתימה סמוך לחתימה' – הם עיקרה של הברכה המחויב מצד ההלכה. מנקודה זו התחיל הפיוט שהחליף את גוף הברכה מ'גומל חסדים טובים' עד החתימה 'מגן אברהם'.

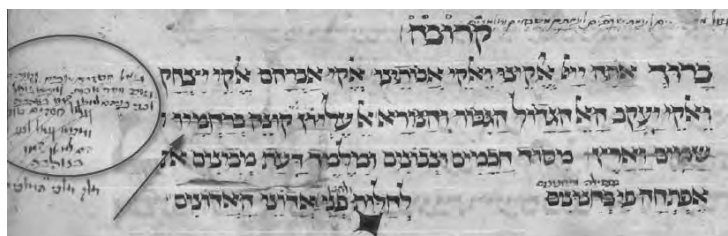
- בתקופה הקלאסית הרבו מאוד להזכיר את ענין עשרים וארבעת משמרות הכהונה, ולפרטם בשמותיהם. ראה על כך במאמרו של ט' כהנא, 'הכהנים למשמרותיהם ולמקומות התיישבותם', תרביץ, מח, א-ב (תשרי-אדר תשל"ט), עמ' 9 ואילך; א"א אורבך, 'משמרות ומעמדות', תרביץ, מב, ג-ד (ניסן-אלול תשל"ג), עמ' 304; ע' פליישר, 'נוספות לענין משמרות הכהנים', תרביץ, נה, א (תשרי-כסלו תשמ"ו), עמ' 47.
11. ראה על כך אצל ע' פליישר, 'לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר', תרביץ, לח, ג (ניסן תשכ"ט), עמ' 258 הערה 14.
12. כמובן שנוסח הפיוט הכיל גם הוא את כל הדרישות ההלכתיות, דהיינו מטבע של פתיחה ושל חתימה, ומעין החתימה קודם החתימה וכו'. לכן אין כאן בעיה של 'משנה ממטבע שטבעו חכמים'. הראשונים האריכו להדגיש ענין זה, ראה למשל בשו"ת הרשב"א החדשות (ירושלים תשס"ה), סי' ח: "כללו של דבר, כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות בפתיחתן או בחתימתן הרי זה טועה וחוזר ומברך כמטבע. אבל לא הקפידו רבותינו באורך ובריבוי הברכות או במיעוטן... שלא מצינו שהקפידו רז"ל באורך זה ובקוצר זה, שאם כן היה להם לתקן מלות ידועות ונוסח כל הברכות, ולא מצינו שהזכירו כן... וזהו שנהגו להוסיף פיוטים ושירות באמצע הברכות ובליילי הפסח שאומרים ליל שימורים, וכן באמצע ראשונות ואחרונות בראש השנה ויום כיפור שאומרים זכרנו ומי כמוך". וראה עוד בברכות יא ע"א ובדברי הרשב"א והריטב"א שם.
13. כך הוא הנוסח הארצישראלי, ובנוסח בבל החליפו את "קונה שמים וארץ" ב"גומל חסדים טובים, קונה הכל". אך כיון שהפיוטים מגיעים מארץ ישראל, הגיע עמם יחד גם הנוסח הארצישראלי, כמו ברכת 'ותעבר לפניך עתירתנו' שאומרים בימים טובים, שהיא נוסח ארץ ישראל.

מצב זה משתקף בכתבי היד של המחזורים האשכנזיים. הנה דוגמה ממחזור כ"י קאופמן A384. בקדושתת שקלים נכתבה בגוף המחזור רק הפתיחה המסיימת במילים 'קונה ברחמיו שמים וארץ'¹⁴, ומגיה מאוחר יותר הוסיף בצד הגליון את נוסח הברכה השלם, וציין סימני מחיקה על 'קונה ברחמיו שמים וארץ'¹⁵.



'קונה ברחמיו שמים וארץ', כ"י קאופמן A384. נכתב בדרום גרמניה בשלהי המאה השתים עשרה.

כך הוא המצב גם בכ"י אשכנזי אחר, מינכן 4. הנוסח הקצר מופיע בתוך המחזור, ובצד הגליון נוסף גוף הברכה, והועבר קו על המילים 'קונה ברחמיו שמים וארץ' לסימן מחיקה. וכן המצב במחזור ורוצלב. שני מחזורים אלו מתייחדים בכך שהם מביאים את הנוסח המקוצר אפילו בקדושתאות המוסף של הימים הנוראים.

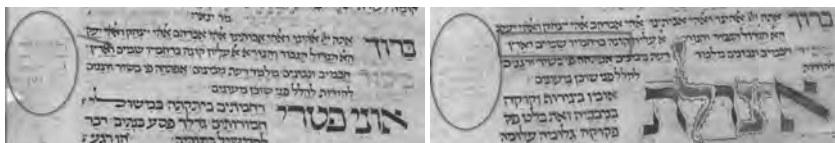


מחזור, כתי' מינכן 4



מחזור ורוצלב, מוסף יום א' דראש השנה.

14. אך לא כן בקדושתאות המוסף והשבעות!
15. בקדושתאות הבאות נכתב הנוסח המלא כבר בגוף המחזור. אולם לא כן בכ"י אחרים כגון בודפשט – קאופמן 388A (ס' 15143) או מינכן 4 (ס' 2524), וכפי שיובא מיד.



מחזור ורמייזא המפורסם, קדושתאות לפרשת פרה ולשבת הגדול.

נקודה זו תבהיר לנו גם את ההבדל הקיים בין מיקומה של פתיחת 'מסוד חכמים' בימים נוראים לעומת שאר הקדושתאות. בכל השנה אומרים 'מסוד חכמים' לאחר תיבות 'מלך עוזר ומושיע ומגן', ואילו בימים הנוראים אומרים אותה לאחר 'למען שמו באהבה'. מצב זה כבר התמיה את כותב הגהות המנהגים בספר המנהגים לר"י טירנא¹⁶. הסיבה לכך היא שבתחילה היו מתחילים 'מסוד חכמים' לאחר 'קונה שמים וארץ', ולאחר זמן החלו להוסיף את כל לשון הברכה עד החתימה ממש, כפי שעולה מן ההגהות שבכ"י קאופמן ומינכן 4. מה שיצר מצב מוזר, שכן המשפט 'מלך עוזר ומושיע ומגן' תפקידו הוא למלא את הדרישה ההלכתית "לומר מעין החתימה סמוך לחתימה"¹⁷, אולם כשאחריו בא פיוט המגן ממילא אין הוא סמוך לחתימה. את התפקיד הזה ממלא למעשה חרוזי החתימה של פיוט המגן. דוגמת "בְּגִין צַל יְמִינְךָ לְגוֹנְנֵי הַתְּנַשְׁאָה" בחתימת המגן של פרשת שקלים, או "יְגוֹנֶן עִם גְּנוֹן וּמְפֹלֵט" בחתימת המגן של פרשת זכור, וכן כולם.

בימים נוראים היתה בעיה מיוחדת בחרוזי החתימה של פיוט המגן, בגלל התוספת הידועה 'זכרנו לחיים' שנשתקעה מזמן קדום בנוסח התפילה¹⁸. תוספת זו חצצה בין פיוט המגן לחתימת הברכה, וכך חדל חרוזי החתימה למלא את תפקיד "מעין החתימה סמוך לחתימה", ממילא היו מוכרחים להוסיף אחריה תיבות 'מלך עוזר ומושיע ומגן'¹⁹. לפיכך גם כשחזרו והוסיפו את כל נוסח הקבע לפני פיוט המגן, כבר לא הוסיפו תיבות 'מלך עוזר ומושיע ומגן' שנאמרו לאחר 'זכרנו לחיים', כפי שאפשר לראות במחזור ורוצלב²⁰. אותו ההבדל קיים גם בפיוט המחיה: בכל הקדושתאות הוא

16. סי' קיד, מהר"ם מכון ירושלים תש"ס, עמ' פט: "'באהבה' בגימטריא י-ה, והוא השם שבנוברא העולם, שנאמר 'כי ביה ה' צור עולמים', ובר"ה נברא העולם, לכן אנו אומרים בר"ה מסוד חכמים וכו' אחר 'באהבה' מה שאין כן בשאר יום טוב".

17. ראה פסחים קד ע"א.

18. סוגיא זו ידועה, ואורכה מצריך יריעה משל עצמה, לכן לא נעסוק בזה כאן. אבל נציין כי מסתבר שהוספת 'זכרנו לחיים' ודומותיה עדיין לא היו קיימות כשנתעצבו הקדושתאות בתבניתם המוצקה בתקופתו של הקליר ואחריו. שכן אז היה מתבקש שהפייטנים יתייחסו להוספות אלו.

19. להכניסה בכלל לפני פיוט המגן לא היה אפשר, שהיה המגן עדיין שימש כגוף הברכה זמן רב לאחר שנתקנה כבר תפילת 'זכרנו לחיים', אם כן המקום היחיד שהיה אפשר להכניסה הוא לפני חרוזי החתימה של המגן, מה שהיה קוטע אותו משרשרת הפסוקים. לכן נאלצו להוסיפה אחר המגן, ולהביא אחריה שוב 'מעין החתימה', ולזה השתמשו כמובן במטבע הקבוע שממילא היה צמוד אליה גם בימות החול.

20. ובאמת בכל כתיבי היד של המחזוריים כתובות המילים 'מלך עוזר ומושיע ומגן' לאחר 'זכרנו לחיים' בתוך גוף המחזור, אפילו במחזוריים שעדיין אינם כותבים כלל בגוף המחזור את ההוספה של 'יגומל חסדים טובים', כגון מחזור כ"י מינכן 4, ורמייזא, ורדודן-ורוצלב, כי כאן ההלכה מחייבת זאת. עדות לחיבור ההדוק בין 'זכרנו לחיים' ו'מלך עוזר' אפשר גם לראות בפירושי סידור התפילה לרוקח, סי' קכה, מהר"ר מ' הרשלה, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' תרמב: "זכרנו עד מלך עוזר ומושיע ומגן ט"ו תיבות, כנגד ט"ו תיבות בזכרתי את בריתי יעקוב". וראה גם בב"י, אר"ח, סי' תקפב, ד"ה ומ"ש ויש בהם ס"ח אותיות כמנני חיים.

נאמר לאחר "ונאמן אתה להחיות מתים", כי לפיט יש מטבע חתימה משלו²¹, אולם בקדושתאות הימים הנוראים אומרים אותו לאחר 'ומצמיח ישועה'. שכן גם כאן אמרו 'מי כמוך אב הרהמן' לאחר הפיט ושוב נאלצו להוסיף 'ונאמן אתה להחיות מתים' לאחר מכן, כדי לקיים מעין החתימה סמוך לחתימה.

ראיה מאזור אחר למצב הקדום עולה מהפתיחה של סדר הסליחות בחלק מתעניות הציבור בנוסח עדות המזרח, הלוא היא 'וְאָרֶץ שְׁפָל רומי'. בעשרה בטבת אומרים 'וארץ שפל רומי וגדל שברי', בשבעה עשר בתמוז אומרים 'וארץ שפל רומי, יום דימה רשע להכניעי', ובתשעה באב אומרים 'וארץ שפל רומי ונקלה כבודי', הצד השווה שבכולן, שהן פותחות במילה 'וְאָרֶץ' שנראית כמשפט שראשו חסר.

שבעה עשר בתמוז
 כרוך אתה ייאהו ואלהאבנו
 אלהאבנו אתה ייאהו ואלהאבנו
 ואלייך תהיה תפלה
 ותעורר אתה ייאהו ואלהאבנו
 מן הארץ שפלה רומי
 יום דימה רשע להכניעי
 שבת והשלכת מכות מונעי

פתיחה זו היא המקבילה ל'מסוד חכמים' בנוסח אשכנז והיא באה לאחר מילות 'קונה שמים וארץ', כמו 'מסוד חכמים', ולכן פותחת הפתיחה בדיוק במילות 'וארץ' ובכך היא נקשרת ללשון הברכה נסגנון הנקרא 'שרשור'²². המצב הזה מתועד בכ"י ספרדי של הסליחות לתעניות שנכתב בערך במאות י"ד-ט'²³.

21. פיוט ה'מחיה' אפשר שהחליף לגמרי את נוסח הברכה הקבוע, שהרי אין כאן פתיחה של 'כרוך', אמנם כאן לא מצאתי במחזורים האשכנזיים תיעוד של המצב הקדום יותר. בכלום מובא קודם 'אתה גבור' עם כל נוסח הקבע, ולאחר 'ונאמן אתה להחיות מתים' מובא פיוט ה'מחיה'. וכך עולה אף מעדותו של רבי אפרים מבונא שתובא להלן. נמצא שתהליך השבת נוסח הקבע התחיל כאן מוקדם יותר, אולי בגלל הצורך להזכיר טל וגשם, אף שהפייטנים הזכירו את הטל והגשם בפיוטי המחיה שלהם. נכן נציין כי התהליך המתועד במחזורים האשכנזיים הוא רק בפיוט המגן של הקדושתא, אבל בפיוטי השבעתא, כגון בשבעתות הטל והגשם, פרשיות שקלים והחודש, וכן בקרובות י"ח, כגון הקרובין לפורים או קינות לתשעה באב מובא במחזורים אלו נוסח הקבע בשלמותו. יתכן שכאן לא קיצרו את נוסח הקבע, משום שהשבעתות הפשוטות היו קצרות מאוד, וכל כולן לא באו אלא ל'מעין חתימה', לפיכך גוף הברכה נשאר במתכונתו הקבועה, ואם כי עדיין היו אמורים להשמיט את 'מלך עוזר ומושיע ומגן', אפשר שהוא נטפל לגוף הברכה ולא ראו להשמיטו, אף שלמעשה הוא איבד את תפקידו.

22. יתכן שבמקור נועדה המילה 'וארץ' לשמש לכאן ולכאן, כפי שעולה מן הנוסח של כ"י פארמא דירוס 1192, שיצא במהדורת צילום, אוסף פיוטים ספרדי לתעניות ולשבתות מיוחדות, ירושלים תשל"ג (נמצא באוצה"ח), ראה שם בעמ' 21, 41. הנה תמונה:

אדר ששון ושמחה יום טוב
 ואלהאבנו אתה ייאהו ואלהאבנו
 ואלייך תהיה תפלה
 ותעורר אתה ייאהו ואלהאבנו
 מן הארץ שפלה רומי
 יום דימה רשע להכניעי
 שבת והשלכת מכות מונעי

23. כ"י בית המדרש לרבנים 4674 (ס' 25577; 21660). גם כאן – לאחר פיוט ה'מגן' מופיעה הערה שצריך להשלים את נוסח הקבע מ'קונה הכל' עד סוף הברכה. זהו דבר מעניין בהתחשב כך שברוך כלל כשהוסיפו

בשלב זה יתכן שפיוט המגן החליף את נוסח הקבע, ולא אמרו לאחר 'קונה שמים וארץ' אלא את פיוט המגן וחתמו 'בא' מגן אברהם'. כמעט כך כתוב בכ"י פרמא די רוסי 1992²⁴ בשחרית של תשעה באב, שם הנוסח הוא: 'קונה שמים וארץ', אח"כ פיוט המגן, המסתיים 'מגיני וקרן ישעי', ולאחר מכן "מלך עוזר ומושיע ומגן בא"י מגן אברהם"; אמנם הפיוט היה צריך לייתר גם את 'מלך עוזר ומושיע ומגן', שהרי 'מגיני וקרן ישעי' הוא 'סמוך לחתימה' של הפיוט, אבל בכל אופן זולת מלים אלו אין מנוסח הקבע כלום. אלא שיש להעיר שבכ"י זה עצמו אין פני הדברים כך אלא בתשעה באב, ואילו בעשרה בטבת וב"ז בתמוז כתובה לאחר הפיוט הערה שיש להשלים 'גומל חסדים טובים' וכו' עד סוף הברכה.

מצב קרוב לזה עדיין מתועד בדפוסים עתיקים, כמו 'סדר תפילות כל השנה כמנהג ק"ק ספרד', שנדפס בדפוס בומברג, ונציה שס"א, שם כתוב בסדר שבעה עשר בתמוז: "כשמגיע החזן לברכת מגן אברהם עד למען שמו באהבה - וארץ שפל רומי" וכו'. הסידור מייצג שלב שבו כבר לא עצרו ב'קונה שמים וארץ' אלא המשיכו בנוסח הרגיל עד 'למען שמו באהבה', ומכל מקום עדיין שילבו את הקרובה בתוך הברכה הראשונה, כאשר חתימת הפיוט מסיימת מעין חתימת הברכה, וכך המשיכו בפיוטים והחליפו את נוסח הקבע בברכות הבאות²⁵ עד 'סלח לנו', שם אמרו את עיקר הקינות והסליחות, כדרך קרובות התעניות.

שבת
בן הרד"ק בסעודה ובסופרתה
הבדלים פלא פניהם קליו ובקשו
שם יי יבושו וברקל עדי עד
והפרו ויאברו וידעו כי אתה שמה
"לכבוד עליון על כל רמאן"
לעשרה בטבת
לוחם מליו בכור ברכת שלום עד לחמן סמ'
כססס
וארץ שפל רומי וגדל שכר
משומם אשכ וים סגד
הארץ על עבי הר קדש ציון עירי
לכן אקונו ואחאבל בחדש העשירי
אריה עלה בתקתא קעשור להרש
כמה על חוקת גש הוא וכל עמו
ל עשות

סדר עשרה בטבת, ונציה שס"א

שבת
והיה חומר כני חמיוח וחסב
לסננו שכעצם אל ח'קס חרפתם
אשר חרפה יי ואנחנו עמך וצאן
סעודה נדיר לה לעולם לדור
ודור נספר חתלתה;
למחר כשמגיע החזן לברכת מגן
עד למען שמו באהבה;
וארץ שפל רומי וים סגד צר
להכניע משוש לבי שבת
והושלכת סבית סרעני אנו אקלו
פתת וים נהאסף נדיר וסועי לבן
אקונו שמים יספח בחדש הרביעי;
בחדש דרומי אצפז עלי
דעית נאנתה קשכעה
מב א י עשר

סדר שבעה עשר בתמוז מתוך סידור ונציה שס"א

את נוסח הקבע הוסיפו אותו לפני הפיוט ולא אחריו. וראה גם צילום כ"י פרמא די רוסי 1192 שהובא בהערה הקודמת.

24. ראה לעיל בהערה 22.

25. ב"ז בתמוז הסדר כך: פיוט המגן חותם: "סוב נא והגן מייחלי קץ פלאות / כי שמש ומגן ה' צבאות, בא"י מגן אברהם". בברכת המחיה אמרו: "בחדוש הרביעי דימיתי", וחתמו: "סוב נא והחיה רדומינו אל שוכן שמים / יחינו מיומים, בא"י מחיה המתים". בברכת אתה קדוש - "בחדוש הרביעי זעם צור נשאתי", וחתמו "סוב נא והקדש פליטת אריאל / והקדישו את קדוש יעקב ואת א'להי ישראל, בא"י הא'ל הקדוש". בברכת הדעת - "בחדוש הרביעי יום הו' הו', וחתמו: "סוב נא וחקן בעוון עדת אמוני / רוח דעת ויראת ה', בא"י חונן הדעת". בברכת התשובה - "בחדוש הרביעי מעוותי מדד צר כסאסאה", וחתמו: "סוב נא ורפא משובת עמך ותאהבם נדבה / השיבנו ה' אליך ונשובה, בא"י הרוצה בתשובה". בכל הפיוטים האלו מסתיימת הקינה בחתימה מענין הברכה, וכן על זו הדרך בעשרה בטבת ותשעה באב.

אולם בשלב מאוחר כבר הוצאו הפיוטים מתוך חזרת הש"ץ ונקבעו לאחר תפילת העמידה, כך הוא המצב במחזור שנדפס בוונציה שפ"ד, שם כתוב: 'לאחר חזרת התפלה אומר וארץ שפל רומי'²⁶.

תיקון שבעה עשר בתמוז

ליל **שבעה עשר בתמוז** מתפללין ערבית כשאר הימים אלא
שהיחיד כעמוניע לכו אחת סומע תפלת כל פה אומ' עכנו
וכן בר' הזמנות אומר עכנו בכל תפלותיו ערבית סחרית ומנחה •
סליח **זכור** כשמסדיר תפלותיו כיחיד דמי ואומ' עכנו בסומע תפלה •
בסחרית מתפללין כמו שכתוב בעשרה בטבת וחוזר סליח זכור
התפלה ואחר חזרת תפלה אומר :

וארץ שפל רומי • **יום דמה רשע להבניעי** •
משוש לבי שבת והושלכתי מבית מרגעי •
אנו ואבלו פתחי יום נאסף נדיבי ושועי • **לכן אקונן**
מימים ימימה בחודש הרביעי :

יתכן שהתופעה של החזרת נוסח הקבע לצד הפיוט נגרמה בגלל שיקולים הלכתיים. רבי אפרים מבונא כותב שלדעתו עדיף לומר את כל נוסח הברכה, וזה לשונו²⁷:

כן קיצרו בברכת מגן... כשהחזן מתחיל הקרובה אומר 'א'ל עלין קונה ברחמי שמים וארץ, מסוד חכמים ונבונים' וכו'. אבל לי נראה לסיים את הברכה כך: '...עלין גומל חסדים טובים וקונה הכל וחוזר אבות ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה, מסוד חכמים ונבונים' וכו'... וכן שמעתי בשם קרובי אב"ן ישראל²⁸ שהיה מסיים כל הברכה של מגן עד חתימתה, ואחר כך היה אומר מסוד חכמים ונבונים, וכן עיקר, שלא לשנות מן המטבע שטבעו חכמים. כי אפילו מה שמפסיקין את הברכה – הרבה הדבר קשה, כאשר כתבתי למעלה, ואף כי [=וכל שכן] מקצרים אותם! ... ועוד, שהרי לא קצרו בברכת מחיה המתים בשביל הפיוט. וכן ראיתי את ר' שמואל הפרנס ואת ר' יחיאל בנו שהיו גומרים הברכה, שכן קיבלו מן הזקנים, וכן מנהג בוורמיישא.

26. תודתי נתונה להרב אהרן גבאי הי"ו, שהעמיד אותי על כל המידע הזה בנוגע ל"וארץ שפל רומי", ואף סיפק לי חלק מהתצלומים.

27. מובא במבוא של א"א אורבך לערוגת הבשם, ח"ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 41, ומופיע גם אצל רש"י שפיצר, 'הלכות ומנהגים לרבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא', זכור לאברהם (חולון תשנ"ג), עמ' יח.

28. הראב"ן.

ברור שרבי אפרים כבר לא ראה את הפיוט כחלק מהברכה הבא במקום נוסח הקבע, אלא כתוספת שגורמת להפסק בברכה, ו'הדבר קשה' כלשונו. ולא הוא בלבד, אלא הרבה פוסקים לא היתה דעתם נוחה כלל מהפסקת התפילה בפיוטים²⁹. אלא שבתקופת הפייטנים הארצישראלים לא היתה בעיה זו קיימת כמובן, שהרי הם ראו את הפיוט כתחליף לנוסח התפילה הקבוע.

מסתבר שתפיסת הפיוט כהפסק בתוך התפילה הולידה את בקשת ה'רשות' להפסקת התפילה בפיוט, 'מסוד חכמים ונבונים' שבתחילת הקדושתא³⁰. ואף בקשת רשות זו שהפכה לנוסח קבוע בכל הקדושתאות, היא עצמה דוגמא טובה לפיוט הבא להחליף את נוסח הקבע ובסופו של דבר מתקיים לצדו. שכן פייטני אשכנז וצרפת העמידו בימים הנוראים פיוטי 'בקשת רשות' הבאים להחליף מטבע קצר זה של 'מסוד חכמים ונבונים'. כך הוא לדוגמה 'יראתי בפצותי שיח להשחיל' לרבי יקותיאל בר משה, לשחרית של יום א' דראש השנה לפי מנהג פולין³¹, הבא להקדים את המגן הקלירי 'את חיל יום פקודה', ולכן הוא מסתיים במלים 'בעת אתחיל'. הפיוט נוסד כדי להוות תחליף ל'מסוד חכמים', אולם למעשה הוא התקבל בצדו של 'מסוד חכמים' ולא החליף אותו. וכן 'אימך נשאתי' לרבי משולם בר קלונימוס, בשחרית ליום כיפור, המשמש כפיוט בקשת רשות למגן הקלירי 'אמצת עשור לכיפור תמה', ולכן מסתיים במלים 'תרחם על בן אמצת'.

כלל גדול הוא בתולדות הפיוט: פיוטים חדשים הבאים להחליף נוסחאות עתיקים, לעיתים אינם דוחים אותם אלא נשארים בצדם. כלל זה מבאר כמה סתומות ותמוהות בסדרי הפיוטים, כפי שיתבאר להלן.

אמנם ראה במילואים למאמר הערת ידידי הרב אהרן גבאי הי"ו, ולדבריו דווקא בברכה ראשונה כן הקפידו לומר את נוסח הקבע, רק שבאמת נוסח הקבע המקורי היה עד 'וזכור חסדי אבות', ומשם ואילך היא הוספה מאוחרת יותר, יעויין שם דברים נחמדים.

תיאור מבנה הקדושתא

מאמר זה בא לעסוק במבנה של הקדושתא הרגילה, המפייטת את שלוש הברכות הראשונות עד הקדושה. קדושתאות כאלו למשל הן קדושות ארבע הפרשיות, ועוד קדושתאות רבות מאוד שלא זכו להשתקע במחזורים.

הפייטנים נהגו לפעמים להוסיף לקדושתא חלקים נוספים. כגון קדושתאות הימים הנוראים ממשיכות ומפייטות את הקדושה עצמה, ואף ממשיכות לאחר הקדושה, כגון הפיוט 'וכל מאמינים' ופיוטים נוספים³², וכגון סדרות הרהיטים הארוכות בשחרית יום כיפור הבאות לאחר הקדושה;

29. ראה תשובת רב נחשון שהובאה בגנזי שכטר, ח"ב, עמ' 509; ספר העיתים, סי' קעג; דעת הרמ"ה שהובאה בטור, או"ח, סי' סח, ובשו"ע שם; שו"ת הרמב"ם – פאר הדור, סי' סד, קכט; משנה תורה לרמב"ם, הל' קריאת שמע, פ"א ה"ז ובהגהות הרמ"ך שם; האגור, סי' קיז. וראה מקורות נוספים במבואו של הרב יעקב וינגרטן ל'מחזור המפורש' ראש השנה, סעיף 'הפסקת התפילה בפיוטים'.

30. ראה במבוא ר"ד גולדשמידט למחזור לראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' לה.

31. בחלק מנוסחאות צרפת הייתה פתיחה אחרת – 'ארעד ואפחד' לר' משה בר' שמואל אבשלום. ובמנהג קצת קהילות 'אריד בשיח' לר' שלמה בר שמשון מוורמייזא.

32. מהם פיוטים קצרים, כגון 'חמול על מעשיך', 'באין מליץ יושר', 'עוד יזכור לנו', ומהם ארוכים יותר כגון 'ויאתי כל לעבדך', או הרהיטים שבתפילת יוה"כ, כגון 'האדיר בשמי עליות' והבאים אחריו.

פיוטי הסליחות בתפילות יום כיפור; סדרי התקיעות בראש השנה; סדר העבודה ביום הכיפורים; 'יִיזְשֶׁע' לשביעי של פסח, ו'סדר דיברין' לשבועות. אבל תוספות אלו הן כבר שלבים נוספים וגדולים המצריכים במה בפני עצמה. אנו נעסוק במסגרת הבסיסית של הקדושתא, המפייטת את הברכות הראשונות עד הקדושה, ולפעמים גם את הקדושה עצמה.

התמקדנו בקדושתאות המוכרות לרוב הציבור, היינו קדושתאות הימים הנוראים וארבע פרשיות. שמות הפיוטים יהיו מוכרים לקורא ויסייעו לו להבין ולפלא את דרכו במערכת סבוכה זאת.

החוליה הראשונה

הקדושתא בנויה סביב שלוש הברכות הראשונות של תפילת העמידה, ומתחלקת לשלוש חוליות. החוליה הראשונה מכילה שלושה פיוטים, השניים הראשונים משולבים בתוך ברכות אבות וגבורות, והשלישי הוא פיוט פתיחה לסדרת פיוטי הכנה לקדושה הבאות אחריו. שלושת פיוטים אלו בנויים בדרך כלל במחרוזות מרובעות, היינו שכל מחרוזות מכילה ארבעה טורים³³, לדוגמה – שתי המחרוזות הראשונות של 'את חיל יום פקודה', פיוט המגן הקלירי לשחרית יום א' דר"ה:

אֶת חֵיל יוֹם פְּקֻדָּה / בְּאִמּוֹ כָּל לֶחֶם לְשִׁקְדָּה / גָּשִׁים בּוֹ בְּרַךְ לְקוּדָה / דָּעָם לְיִשְׂרָאֵל בְּעַל מוֹקְדָה.

הַיּוֹצֵר יַחַד כֶּסֶל גִּשְׁפָּט / וְשׁוֹעַ וְדָל בְּפִלּוֹס יִשְׁפָּט / זָכָר לֹא יַעֲשֶׂה מִשְׁפָּט / חֵין עֲרֹכּוֹ יִזְכֹּר בְּמִשְׁפָּט.

והנה שתי המחרוזות הראשונות של 'תמים פעלך' – ה'מחיה' של רבי שמעון בר יצחק לשחרית יום ב' דר"ה:

תָּמִים פְּעָלְךָ גָּדוֹל תַּעֲצֶה / שְׁחַרְנוּ פָּנֶיךָ וְצִדְקָתְךָ נִמְצָא / רַחֵן טָנָה וְהָתָם שְׁמָצָה / קִבֵּל אָנָּה וְגִדּוֹר פִּרְצָה.

צֶאֱן לְטִבַּח גִּזֹּר מִמְכָּלָה / פָּרִים וּבָבָשִׁים לְשִׁלְמִים וְעוֹלָה / עֲרִיכְתָּ שָׁפָה נִעְוָן בְּתַפְלָה / שִׁיחֲנוּ יִשְׁפֹּר בְּהִקְטֹר וּבִלְוִלָה.

ואלו שתי המחרוזות הראשונות מה'משלש' הקלירי למוסף יום א' דר"ה – 'אף אורח משפטך'.

אֵף אֲרַח מִשְׁפָּטֶיךָ ה' קוֹיִנֶּנִּי / תֵּאֲוֹת לֵב בָּצַר פְּקֻדָּנוֹךְ / בְּרִי לִבִּי מֵאֲתָמוֹל קִדְמָנוֹךְ / שׁוֹפֵר תְּרוּעָה טָרָם שְׁמַעָנוֹךְ.

גִּזְרָה חֲקֵת מִיִּצִּירַת בְּרָאשִׁית / רֹאשׁ דְּבָרְךָ תְּשׁוּבָה לְהָשִׁית / דִּין טָרָם הוֹעֵרְךָ מִבְּרָאשִׁית / קִדְמָה לְמִלְטָ שׁוֹבָבִים מִחֲרִישִׁית.

בקדושתאות הימים הנוראים מקדיש הקליר על פי רוב א"ב שלם לכל אחד משלושת פיוטי החוליה הראשונה, וכדי לגוון הוא הופך את הסדר, בדרך כלל הראשון לפי א"ב, השני לפי תשר"ק, והשלישי לפי אתב"ש. אך בפיוטי השבתות והמועדים נהג הקליר בדרך כלל³⁴ לכלול את כל שלושת

33. ועל פי רוב – בכל טור ארבע תיבות.

34. אך לא תמיד.

הפיוטים באקרוסטיכון אלפביתי אחד, כפי שהוא בפיוט הקדושתא של שבת שקלים: הפיוט הראשון, ה'מגן' (אז מאז זמות), אינו מגיע אלא עד אות כ', הפיוט הבא אחריו הוא אות כ' עד צ', והפיוט השלישי הוא אות צ' עד ת'. אפשר שלנוהג זה מכוונים דברי המדרש (שהש"ר א, ז; קה"ר א, יג): "הדין פייטנא כד עביד אלפא ביתא – זמנין מחסל לה וזמנין דלית מיחסל לה". כלומר: הפייטן הזה, כשהוא מחבר פיוט לפי סדר א"ב – לפעמים הוא משלימו [את כל הסדר הא"ב] ולפעמים אינו משלימו.

המגן

הפיוט הראשון נקרא 'מגן', בהתאם לברכה שהוא שזור בה. בהרבה מקרים הוא רומז לקריאת התורה של היום. בסופו באים מספר פסוקים מן המקרא, כשהראשון בהם הוא פעמים רבות פסוק מתוך הפרשה הנקראת באותו יום³⁵, ומכיל מלה או כמה מלים מן החרוז האחרון של הפיוט. שאר הפסוקים קשורים בדרך כלל לתוכן הפיוט. לאחר הפסוקים באה חתימת הפיוט, בדרך כלל בת ארבעה טורים, הפותחת בתיבה בה מסתיים הפסוק האחרון, והיא 'מעין חתימה' של הברכה, 'מגן אברהם' כפי שדורשת ההלכה³⁶. הנה דוגמה מפיוט המגן 'שושן עמק' של הקדושתא הקלירית למוסף יום כיפור.

הקדושתא מסתיימת במלים "נֶאֱוֹר עֲמָךְ הַסְּלִיחָה / נֶכֶן מְהֵר לְסַלֵּחָה / נִיב שְׁפָתֵינוּ הַצְּלִיחָה / נֶאֱקֶשׁעָה וְסַלֵּחָה", כל צלעות המחרוזת פותחות באות נ', כי האקרוסטיכון של הפיוט הזה הוא 'שבת שבתון', וזו הנו"ן האחרונה. ולאחר מכן:

ככתוב – ה' שְׁמַעָה ה' סַלֵּחָה אֲדֵנִי חֲקִיבָה וְעִשֵּׂה אֵל תֵּאֲחֹר לְמַעַנְךָ אֵלֵּינוּ כִּי שְׁמַךְ נִקְרָא עַל עֵינֶיךָ וְעַל עַמְּךָ (דניאל ט יט).

ונאמר – כִּי עַמְּךָ הַסְּלִיחָה לְמַעַן תִּגְדָּא (תהלים קל ד).

ונאמר... [כאן באה עוד רשימה של פסוקים שונים, והאחרון שבהם הוא]:

ונאמר – קְחוּ עִמָּכֶם דְּבָרִים וְשׁוּבוּ אֵל ה', אִמְרוּ אֵלָיו כָּל תְּשָׁא עֵינֵינוּ וְנִשְׁלָמָה פְּרִים שְׁפָתֵינוּ (שם ג).

במלה 'שפתינו' פותח חרוז החתימה, שכבר איננו קשור לאקרוסטיכון של הפיוט, וצלעותיו פותחות באותיות מקריות. ההקפדה היא רק במלה 'שפתינו' השייכת לסוף הפסוק האחרון:

שְׁפָתֵינוּ מְדֻבָּבוֹת יִשְׁנִים / יִנְצָחוּךָ פֶּעַל שׁוֹשְׁנִים / חֲרָשִׁים וְגַם יִשְׁנִים / בְּמִנְגֵּת אֵב נִשְׁעָנִים.

הפסוק הראשון והאחרון ברשימת הפסוקים קבועים בכל הנוסחאות, משום שהם משתלבים בתוך הפיוט. בפסוקים שבאמצע יש יותר חופשיות: חלק מכתבי היד מרבים בפסוקים וחלקם ממעטים, חלק מביאים פסוק זה וחלק מביאים פסוק אחר.

35. בעיקר בקדושתאות השחרית, שקריאת התורה אמורה לבוא אחריה.

36. לאחר שנכנס בימי הגאונים מנהג אמירת 'זכרנו לחיים', הוא חוצץ בין חתימת הפיוט וחתימת הברכה, אבל כמובן שהוא מאוחר ליסוד הקדושתאות, ואף קדושתאות מאוחרות יותר שנתחברו על ידי פייטני צרפת ואשכנז, כבר אחזו דרכן ותבניתן של הקדושתאות הקדומות, ולא שינו.

פייטני צרפת ואשכנז הוסיפו בימים נוראים 'פיוטי רשות' לפני פיוט המגן, כתחליף לפתיחה הקבועה 'מסוד חכמים ונבונים'. במנהג פולין יש בקשות רשות רק בשחרית, ובמנהג צרפת ואפ"ם³⁷ נהגו להוסיף גם במוסף.

המחיה

הפיוט השני נקרא 'מחיה', והוא בנוי באותה מתכונת של המגן, היינו גוף הפיוט, הפסוקים³⁸ וחתימה. הפייטנים נוהגים לסדר את שני הפיוטים האלו בסדר א"ב, בחלק מהקדושתאות הא"ב מתחלק בין המגן והמחיה, דהיינו אותיות א-ל באות בראשי חרוזות המגן, ואותיות מ-ת באות בראשי חרוזות המחיה. ויש קדושתאות שהפייטן מייחד א"ב שלם למגן, ובמקרה כזה הוא סודר את חרוזי המחיה לפי תשר"ק. יש גם קדושתאות (כגון בפרשת שקלים) שהא"ב מתחלק על פני כל שלושת הפיוטים: האותיות א-ל למגן, מ-צ למחיה, ק-ת למשלש.

דווקא בקדושתא 'שושן עמק' שהזכרנו, אין האקרוסטיכון לפי א"ב, אלא 'שבת שבתון' במגן, ו'יום הכפורים' במחיה.

מחרוזת החתימה של המחיה עוסקת תמיד בעניין חתימת הברכה, וכן מזכירה גשם בקדושתאות שזמנן בחורף (כגון קדושתאות ארבע הפרשיות), או טל בקדושתאות שזמנן בקיץ, כגון כל קדושתאות הימים הנוראים והחגים, זולת מוסף של שמיני עצרת.

תופעה מעניינת נמצאת בקדושתא לשבעה עשר בתמוז בסידור ונציה רפ"ד, שעדיין נאמרו באותה תקופה בתוך התפילה. שם עדיין נקבו בשמות הפיוטים 'מגן' ו'מחיה', אולם הבחור הועצער לא הביין ב'מחיה' את ההוראה לכתוב זאת ככותרת באותיות גדולות [כמו 'מגן'] וכתב בשורה אחת: "אתה גבור עד מצמיח ישועה מחיה", ואף ב'מגן' הוא טעה וניקד את המילה, כאילו היא חלק מהפיוט.



37. אפ"ם הוא ראשי התיבות של שמות שלש עיירות בצפון איטליה: אסטי (Asti), פוסאנו (Fossano) ומונקלוו (Moncalvo), לשם הגיעו חלק מיהודי צרפת שגורשו בשנת קנ"ד (1394). קהילות אלו שימרו את מנהג צרפת הקדום בתפילות ימים נוראים.

38. במקרים רבים, הפסוק הראשון הוא הפסוק השני מקריאת היום.

במחזורי אשכנז נהגו להוסיף בשחרית ומוסף של יוה"כ לאחר פיוט המחיה (לפני חתימת הברכה) תוכחה על אפסות האדם ורוב חטאיו. פיוט זה אינו חלק מהקדושתא. בשחרית של יום כיפור מובאת התוכחה 'אנוש מה יזכה', ובמוסף מובאת התוכחה 'אנוש איך יצדק'. לאחרונה התברר שלתופעה זו יש שורשים קדומים יותר, ואי"ה עוד חזון למועד.

המשלש

הפיוט השלישי אינו קשור לברכת קדושת השם אלא משמש כפתיחה לסדרת פיוטים המוליכים אל הקדושה, שהיא נקודת השיא. פיוט זה נקרא 'משלש'³⁹, ויש שהוא מכונה 'מלוך'⁴⁰. הקליר נהג לחתום במשלש לפעמים את שמו, לפעמים העניק לו א"ב שלם (אם המגן והמחיה היו גם כן בעלי א"ב שלם), ולפעמים חילק את הא"ב על פני כל שלושת הפיוטים, כמו בכל קדושתאות ארבע הפרשיות.

בסופו של המשלש באה שרשרת פסוקים⁴¹, שהראשון שבהם הוא בדרך כלל הפסוק השלישי של קריאת היום, או הפסוק הראשון של ההפטרה⁴². הפסוק האחרון בשרשרת זו הוא תמיד 'מלוך ה' לעולם' או 'ואתה קדוש יושב תהילות ישראל'. בזמן מאוחר יותר נהגו לומר את שני הפסוקים ביחד. ניתן לראות בכתבי יד של פיוטים ומחזורים ישנים את תיבת 'ונאמר' המשמשת תמיד כנקודת מעבר בין פסוק לפסוק, כך למשל במחזור קאופמן 388A, בסוף המשלש של שקלים: "ככתוב ויהי מספר בני ישראל כחול הים אשר לא ימד, ונאמר ימלוך ה' לעולם" וכו'.

מציאותם הקבועה של שני הפסוקים האלו בכל הקדושתאות – היא חידה סתומה שכבר התחבטו בה הראשונים⁴³. יש המשערים⁴⁴ שבתחילת ימיה היתה הקדושתא קטנה יותר, כל כולה היתה רק פיוטי המגן, המחיה והמשלש, ופסוקי הקדושה עצמם היו כבר חלק מפסוקי המשלש, כשהפסוק האחרון הוא 'מלוך ה' לעולם', כמו שאומרים בכל קדושה בימינו, או 'ואתה קדוש יושב תהילות ישראל'⁴⁵. בשלב מאוחר יותר התחילו להתפתח ההרחבות הגדולות של הקדושתא, שהן

39. לא ברור כיצד בדיוק יש לקרוא את המילה הזאת, האם מְשַׁלֵּשׁ, מְשַׁלֵּשׁ או מְשַׁלֵּשׁ.

40. כגון אצל א"מ הברמן, ספר קרובה, ידיעות המכון לחקר השירה העברית, כרך ג, ברלין תרצ"ז, עמ' קז: "ולאחר שיסד תפילת מגן ומחיה וימלוך...". ראה שם במבוא, עמ' צד, שהחיבור מיוחס לר' יהודה ב"ר קלונימוס, אבי הרוקח.

41. בקדושתאות הבאות לקריאות מיוחדות, כגון אלו של ארבע הפרשיות, הפסוק הראשון תמיד לקוח מן ההפטרה, ויש פייטנים שקבעו בהם את הפסוק השלישי של קריאת היום. ראה ע' פליישר, 'לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא', סיני, סה (ניסן-אלול תשכ"ט), עמ' כב-כג, והערות 8, 10. בקדושתאות לשבתות שעיקר חשיבותן היא ההפטרה הנאמרת בהם, כמו שבתות הפורענות ושבעא דנחמתיא, מוזכרים פסוקי ההפטרה כבר במגן ובמחיה. ראה אצל ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ, עז, ג-ד (תשס"ח), עמ' 425 הערה 2.

42. בקדושתאות ארבע הפרשיות, הפסוק הראשון הוא מהקריאה, והפסוק השני הוא מההפטרה.

43. ראה במחזור ויטרי, סי' קלח: "וזהו טעמו של דבר [שאומרים] 'ואתה קדוש' בתוך הקרובה, לאחר מגן ומחיה עומד ומכריז מנהג צורינו. כשמתחיל השבח בפזמונים וספירת מעשים. ואף בסדר קדושה שהיא תוספת שבה, אחר שסיימנו חובת הברכות של ק"ש ותפילה או' שם 'ואתה קדוש'. ומעידים על [יוצרים] שהוא מתעכב ומאריך שכנינו בבית הכנסת על תהילות ישראל ומקשיב לנדכאי לב".

44. ראה ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 144.

45. בעבר היו מקומות שנהגו לומר 'ואתה קדוש' במקום 'מלוך ה' לעולם'. אפשר גם ש'ואתה קדוש' היה פסוק שקישר לברכה השלישית 'אתה קדוש ושמך קדוש'.

החוליה השנייה והשלישית, וכתוצאה מכך נותק הקשר בין המשלש לקדושה שהתרחקה ממנו מאוד; הפסוקים 'קדוש' ו'ברוך' השייכים לעיקר הקדושה נדרו יחד עם הקדושה למקומם אחרי הסילוק, אבל הפסוק האחרון, ימלוך [או 'ואתה קדוש'], נשארו כשריד ושוב לא זזו ממקומם, כדרך הרבה עניינים בפיוט.

לאחר הפסוק 'ואתה קדוש' מופיעות תמיד המלים 'אל נא' אף שאינם חלק מן הפסוק, ויותר סביר להניח שהן הקדמה לתחילתו של הפיוט הבא (נרחיב על כך מיד). בפיוט המשלש אין חרוז חתימה לאחר שני הפסוקים האחרונים, שכן ממנו עד חתימת הברכה השלישית מרחק רב שבסופו הקדושה. אולם הוא מתאפיין דווקא בכך שהרבה פעמים שיכפלו הפייטנים את התבנית של "חרוז + פסוקים", והיא יכולה לחזור על עצמה בפיוט המשלש אפילו ארבע פעמים, כמו שהוא בפיוט המשלש של פרשת שקלים (ראה בנספח).

בימינו הושמטו כל הפסוקים שהובאו בסוף המשלש, כמו גם הפסוקים שהובאו בפיוטי המגן והמחיה, ונשארו רק שני פסוקי המשלש האחרונים האלו. בנספח שבסוף המאמר ידון העניין בהרחבה.

יש קדושתאות המקפידות להזכיר את שלושת האבות בשלושת הפיוטים האלו, לפי סדרם. הדבר בולט במיוחד בקדושתאות הימים הנוראים⁴⁶. ולפעמים מוזכרות האמהות שרה רבקה רחל ולאה.

החוליה השנייה

החוליה השנייה עשויה שני פיוטים, שהראשון בהם – הוא הפיוט הרביעי – שונה במבנהו משאר הפיוטים בכך שהוא כתוב בכתיבה חופשית ואין טוריו קצובים במקצב, הגם שהם מחוזרים. פיוט זה מסתיים לעולם במילה 'קדוש', או 'נורא וקדוש' או 'נורא ומרום וקדוש'. במהלך הדורות נקבעה לבסוף בדפוסים צורה קבועה: 'חי וקיים נורא ומרום וקדוש'.

לפיוט החמישי – הוא השני מתוך שני הפיוטים של החוליה השנייה – הבא בצורה מחוזרת קבעו הפייטנים במשך הדורות תבניות שונות: יניי נהג להעמיד כאן פיוט בתבנית מיוחדת הקרוי 'עשירייה', על שם שהא"ב בראשי החרוזות שלו מגיע תמיד רק עד אות י'⁴⁷. בקדושתאות הימים

46. כגון הקדושתא 'אמרתך צרופה' לרבי שמעון הגדול ממגנצא, שחרית א' דר"ה; 'אמצת עשור' לר' משולם ב"ר קלונימוס לשחרית יו"כ; 'שושן עמק' להקליר במוסף יו"כ; 'איתן הכיר' לר' אליה ב"ר מרדכי למנחה של יו"כ; 'אב ידעך מנוער' להקליר בנעילה. ענין זה של יחוס שלוש הברכות הראשונות לשלושת האבות מובא גם בפרקי דרבי אליעזר (מהד' חורב, פרק כז): "עמד אברהם והיה מתפלל לפני ה'... שנאמר 'ואתה ה' מגן בעדי' – בעולם הזה, 'כבודי ומרים ראשי' – לעולם הבא, וענו העליונים ואמרו: 'מגן אברהם'". ולגבי יצחק נאמר (שם, פרק ל): "ר' יהודה אומר: כיון שהגיע החרב על צוארו פרחת ויצאה נפשו של יצחק, וכיון שהשמיע קולו מבין הכרובים ואמר לו: 'אל תשלח ידך', נפשו חזרה לגופו, וקם ועמד יצחק על רגליו, וידע יצחק שכך המתים עתידים להחיות, ופתח ואמ': 'ברוך אתה ה' מחיה המתים'". ואצל יעקב נאמר (שם, פרק לד): "וישא יעקב רגליו, ואומר 'ויצא יעקב', והאל הקדוש נקדש בצדקה, ענו העליונים ואמרו: 'ברוך אתה ה' האל הקדוש'".

47. ראה עליו אצל ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 146.

הנוראים מעוצב הפיוט החמישי בדרך כלל בתבנית הנקראת 'קיקלר'⁴⁸, והיו תבניות נוספות. הקליר נהג תמיד לחתום בפיוט זה את שמו המלא, היינו מסוג 'אלעזר בירבי קיליר'⁴⁹, ולא רק 'אלעזר' לבד, כמו שעשה לפעמים בפיוט המשלש⁵⁰. בעקבות הקליר נהגו פייטנים נוספים לחתום את שמם. לאחר פיוט זה בא תמיד הקטע 'אל נא לעולם תוערץ'.

בקדושתאות הימים הנוראים חסר משום מה הפיוט הרביעי⁵¹. במקום זה הוכנס במנהג צרפת ואפ"ם הפיוט 'אתה הוא אלהינו' בכל תפילות הימים הנוראים, דהיינו בשחרית ומוסף של ר"ה, ובארבע תפילות יום כיפור. במנהג פולין קיבלו תוספת זו לשחרית של כל הימים הנוראים. כמו כן, התפילה הקבועה 'אל נא לעולם תוערץ', הבאה תמיד לאחר הפיוט החמישי, גם היא אינה מופיעה בקדושתאות הימים הנוראים.

כאן נעיר על עניין שהבנתו השתבשה, והוא מלות 'אל נא' הבאות תמיד בסוף הפסוק 'ואתה קדוש יושב תהילות ישראל', שעסקנו בו לעיל. לא קשה להבחין שהקשר ביניהן ובין הפסוק סתום וחסר פשר. האמת היא שמלים אלו אינן שייכות כלל לפסוק 'ואתה קדוש' הנאמר לפנייהם, אלא הן

48. פיוט הבנוי ממחזורות (סטורפות) בעלות שלושה טורים, המחזורות בנויות לפי אקרוסטיכון מסוים (אלפביתי או לפי שם הפייטן בדרך כלל) ולאחר כל שלוש מחזורות מגיע פזמון – שאינו קשור לאקרוסטיכון הכללי – המסתיים במילה 'קדוש'. פיוט ה'יוצר' הם בדרך כלל בתבנית קיקלר, כגון אלו שבשחרית ימים נוראים. כך נראית המחזורות הראשונה של הקיקלר הקלירי 'מלך אזור גבורה', לשחרית יום א' דראש השנה, כל מחזורות מכילה שלושה טורים (מופרדים כאן בלוכסנים), ולאחר שלושה טורים מגיע הפזמון המסתיים במילה 'קדוש':

מֶלֶךְ אֲזוּר גְּבוּרָה / גְּדוּל שִׁמְךָ בְּגְבוּרָה / לֵךְ זָרוּעַ עִם גְּבוּרָה.

מֶלֶךְ בְּגִדֵי נָקָם / לְבַשׁ בְּיוֹם נָקָם / לְצִרְיֹו יֵשִׁיב אֶל חִיקָם.

מֶלֶךְ גְּאוּת לְבַשׁ / יָמִים מִיָּבֶשׁ / וְגִּאוּת אֶפְיָקִים מְכַבֵּשׁ.

פזמון: מֶלֶךְ בַּעֲשָׂרָה לְבוּשִׁים / הִתְאַזָּר בְּקִדּוּשִׁים / אֶל נַעֲרֵךְ בְּסוּד קִדּוּשִׁים / קְדוּשׁ.

וכך נראית המחזורות הראשונה מן הקיקלר של רבי שמעון ברבי יצחק לשחרית ב' דראש השנה:

מֶלֶךְ – אָמוֹן מֵאֲמָרֶיךָ מֶרְחֹק מֵצָב / שִׁמְךָ יִתְפָּאֵר בַּעֲדָתְךָ יִתְיַצֵּב / לְעוֹלָם יִי דָרְךָ נֶצֶב.

מֶלֶךְ – בְּכִלּוֹתֶךָ הַיּוֹם מַעַשׂ אֲמִנוּתְךָ / מִדִּין הַצֵּלָת מִרְקָם בְּתִמְיוֹנְתְךָ / לְדֹר וָדֹר אֲמִינְתְךָ.

מֶלֶךְ – גְּזִרְתָּ כִּמוֹ כֵּן לְצִאֲצִימוֹ פְּדִיּוֹם / עֲבוּר לְהַמְלִיט מִשְׁאֲתֶךָ אֵיּוֹם / לְמִשְׁפָּטֶיךָ עֲמְדוֹ הַיּוֹם.

פזמון: שׁוֹמְרֵי מִצְוֹת עֲדִיךָ וְעוֹבְדֶיךָ / נִשְׁלָם וְנִשְׁאָם לְהַרְבוֹת כְּבוֹדְךָ / כִּי הִכַל עֲבָדֶיךָ / קְדוּשׁ.

קיקלר הוא שם סתום למדי שהגיע מיוונית כנראה. ראה שו"ת ר"י מיגאש, סי' רד, המבאר שענין 'קיקלר' הוא מלשון סיבוב (המילה היוונית 'קיקלוס' פירושה מעגל, גם המילה 'צירקל' שפירושה באידיש מעגל, מגיעה מכאן). עוד על הקיקלר ראה במאמרו של ע' פליישר, 'לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא', סיני, סה (ניסן-אלול תשכ"ט), עמ' כה.

49. הקיקלר, כאמור, בא בגושים של שלוש שלוש מחזורות (ראה בהערה הקודמת), לפיכך נקט הקליר את שמו בדיוק בצורה 'אלעזר בירבי קיליר' – המתחלקת לשלוש, כדי שתהיה אות לכל מחזורות.

50. וכבר מדגיש זאת בעל 'ספר קרובה' (עמ' קיב, ראה עליו לעיל הערה 21): 'ישמו יסד אחר אחי וקיים נורא ומרום וקדוש', מתוך הענוה, שלא רצה להזכיר שמו עד שסיים שמו של הקב"ה".

51. וכבר התייחסו לכך הראשונים: רוקח, הלכות ראש השנה, סי' ר, ירושלים תשכ"ז, עמ' פח: "וכמו כן לא יסדו הפייטנים לומר בראש השנה וביום הכיפורים 'חיי וקים נורא מרום וקדוש', שלא נאמר חיי להקב"ה כל זמן שאין שייך לומר בנו חיי". ובספר המנהגים של ר' אייזיק טירנא, הלכות ראש השנה, ירושלים תש"י, דף כב ע"א: "טעם אחר שאין אומרים זולת והלל ר' חיי וקים ר' אל נא ב'ר' ויו"ב, לפי שגם ספרי מתים וספרי חיים פתוחים, וחרדים מפני אימת יום הדין". וראה גם במהרי"ל, מנהגים, סדר תפילות ר"ה, סעיף ז בשם מנהגי מהרא"ק.

פתיחת בקשה לפני הפיוט הרביעי. במחזורים עתיקים עדיין נמצאות מלות 'אל נא' במקומן הנכון, כמותרת לתחילת הפיוט, ולא כסיום לפסוק 'ואתה קדוש יושב תהילות ישראל'. שריד שנשתמר אפילו בסיפורים שלנו אפשר לראות בקדושת שבת זכור, שם נכפלה המלה 'אל נא' פעמיים, אחת בסוף 'ואתה קדוש', והשנייה בתחילת הפיוט הבא, 'אל נא בלשון אשר הזכרת לזוכריך זכור'. הכפילות נובעת מהמבוכה ששררה באשר למקומו הנכון של 'אל נא', ויש מחזורים כתובי יד שהכפילות הזאת נמצאת בהם בעוד מקומות, כגון במחזור צרפת (כ"י פארמה 3136). הרי אומר: תחום הגבול של החוליה השנייה הוא הציון 'אל נא' שבראשה, ותפילת 'אל נא לעולם תוערץ' שבסופה.

ועדיין נוסח קבוע זה של פתיחה במלות 'אל נא' זוקק הסבר, כמו שהסיום הקבוע לפיוט הרביעי במלים "חי וקיים נורא ומרום וקדוש" זוקק הסבר. מדוע פתיחה וסיום אלו של הפיוט הרביעי חייבים להיות קבועים?⁵² יתכן שההסבר נעוץ בתפילת 'אל נא לעולם תוערץ' המדוברת. תפילה קצרה זו נוסחה כך:

אל נא לעולם תַּעֲרֶץ, וְלְעוֹלָם תִּקְדֹּשׁ, וְלְעוֹלָמֵינוּ עוֹלָמֵינוּ תִּמְלֹךְ וְתִתְנַשֵּׂא, הָאֵל מֶלֶךְ נוֹרָא מְרוֹם וְקָדוֹשׁ.

כִּי אַתָּה הוּא מֶלֶךְ מַלְכֵי הַמַּלְכִּים, מַלְכוּתוֹ נִצָּח, נוֹרְאוֹתָיו שִׁיחוּ, סִפְרוֹ עָזוֹ, פְּאֶרְהוֹ צָבָאוֹ, קִדְשֵׁהוּ רִמְמוֹהוּ, רוֹן שִׁיר וְשִׁבְחָה, תִּנְקֹף תְּהִלּוֹת תִּפְאַרְתּוֹ.

התפילה הקדומה הזאת סתומה מאוד, ולפי המבנה שלה נראה שיש בה לפחות שני קטעים שחברו יחדיו, כפי שחילקנו אותם כאן. הקטע השני מסודר לפי תבנית א"ב כפול בצורה מיוחדת (מהאות צ' הסדר משתבש מעט). מה שחשוב לנו הוא הקטע הראשון הפותח ב'אל נא', ומסתיים ב'נורא ומרום וקדוש'. יתכן שבזמן קדום יותר היה קטע זה כל כולו של החוליה השנייה, ולא שימש אלא קישור בין פיוט המשלש למה שבא אחריו⁵³. כך נראה מלשונו של בעל 'ספר קרובה'⁵⁴: "ולאחר שיש תפילת מגן ומחיה וימלוך יסד אלעזר [הקליר] עוד פיוט למלכות של הקב"ה – אל נא לעולם תוערץ וכולי".

בשלב מאוחר יותר התחילו הפייטנים לפייט את 'אל נא לעולם תוערץ' ולהרחיבו, כשפתיחתו 'אל נא' וחתימתו 'נורא ומרום וקדוש' נשארו קבועות⁵⁵, וכך בא לעולם הפיוט הרביעי. הפיוט החמישי בא להחליף את הקטע השני 'כי אתה הוא מלך מלכי המלכים'. אלא כמו במקרים רבים, ההרחבה אמנם נכנסה, אבל לא דחתה ממקומה את הנוסח הקדום, וכך נשארו גם עם הפיוט הרביעי והחמישי שבאו להחליף את נוסח הקבע, וגם עם נוסח הקבע בעצמו⁵⁶.

52. ראה במבוא במבוא ר"ד גולדשמידט למחזור לראש השנה, ירושלים תש"ל, עמ' לג סעיפים 3–4, ובהערה 13 שם.

53. יתכן שזה היה השלב הראשון בהתרחקות הקדושה מפיוט המשלש, כפי שכתבנו לעיל.

54. לעיל הערה 40.

55. אולי זו הסיבה שפיוט ד' בא בדרך כלל בסגנון פרוזאי ובלתי מחורז, שכן הוא התייחד כתחליף ל'אל נא לעולם תוערץ' שסגנונו היה פרוזאי.

56. דומה הדבר לקטע 'אור עולם [ב]אוצר חיים' הנאמר בכל ברכות היוצר שיש בהן פיוטים. זוהי כנראה תפילה קדומה, כפי שנראה מהמבנה הבלתי מחורז שלה. הפיוטים באו להחליף אותה, אולם בסופו של דבר היא נשארה. וכנ"ל א"ל ברוך גדול דעה'.

החוליה השלישית

החוליה השלישית של הקדושתא היא התחנה האחרונה: בסופה ניצב תמיד 'סילוק' המעביר אל הקדושה. חוליה זו היא גם חוליית ההרחבה, כאן הוא המקום שבו מוסיפים הפייטנים ומרחיבים, איש כפי מהללו, את התכנים שהם רוצים להציב בקדושתא. בשבתות רגילות אין הרבה קטעי הרחבה מעבר למבנה הרגיל, אבל בחגים – ובמיוחד בקדושתאות יום הכיפורים – מספר ההוספות מתרחב מאוד.

אצל רוב הפייטנים הקדומים נקבע המנהג לפתוח חוליה זו בפיוט מאורגן. הקליר הציג לרוב 'פזמון' (רפריין בלעז) החוזר על עצמו לאחר כל מחרוזת או כמה מחרוזות. המאפיין הבולט של פיוט זה, שהוא עשוי מחרוזות בעלות שלושה טורים [בניגוד למקצב הרגיל של הפיוטים שהוא מרובע, בעל ארבעה טורים בכל מחרוזת]⁵⁷, הנפסקות במחרוזת פזמון המסתיימת בקביעות במלה קדוש⁵⁸. בקדושתאות הימים הנוראים הפיוט השישי הוא מדגם 'עסתריוטא'⁵⁹, שמבנהו מחרוזות (סטרופות) בנות שני טורים במחרוזת, הנפסקות בחרוז המסתיים במלה 'קדוש'⁶⁰.

לפעמים הפזמון החוזר הוא אחד, כמו בפיוט 'אדרת ממלכה' לשחרית יום א' דראש השנה שהוא 'תעיר ותריע', ולפעמים יש שני חרוזים הבאים לסירוגין, כמו למשל בקדושתא של שבת שקלים, האחד הוא "עַד אֲשֶׁא רֹאשׁ, כְּמוֹ מֵרֹאשׁ, לְהַקְדִּישׁ לְקֹדֶשׁ", והשני הוא "עַד בְּמֵאֲנֵי צֶדֶק, יִכְרִיעֵנִי לְצֶדֶק, נוֹרָא וְקֹדֶשׁ".

ברור שמבנה זה נועד במקורו לאופן שהפיוט כולו נאמר ע"י החזן, כאשר הקהל חוזר על הפזמון – אותו קל לזכור על פה. אולם כבר בשלב מוקדם למדי הפסיקו הקהילות את אמירת הפזמון לאחר כל מחרוזת, והעבירוהו לתחילת הפיוט ולסופו. וכך הונצח המצב בסידורים. אולם כמו תמיד,

57. מחרוזת היא קבוצה של טורים בפיוט המתחזרים באותו חרוז בסופם. הנה דוגמא למקצב המרובע הרגיל מה'מחיה' של פרשת שקלים, 'מעתיק פלוסים':

מַעְתִּיק פְּלוּסִים צָר וּבֹרָא רִיחַ / מְמַדֵּר וּמִשְׁקָל נָזַל עִם רִיחַ / נִגְף לְכָל יִזִּיק לְנִדְכָּא רִיחַ / נוֹבְכָתָם תַּת פְּדִיּוֹן לְכָל רִיחַ.

שְׂרִיג יוֹד שְׁעִיר טָרִם עָמַד / סִקְרָתָּ כִּי לְמוֹקֵשׁ וְלַצִּנִּין יַעֲמַד / עֲצַת זֶה לְזֶה שָׁמַע בְּמַעֲמַד / עַתִּיד שְׁקָלִים מֵרֹאשׁ חוֹדֵשׁ לְלֵמֵד.

כל שורה כאן היא מחרוזת אחת, שטוריה [המובדלים זה מזה בלוקסנים], נחרזים באותו חרוז. בלשון המחקר נקראת המחרוזת 'סטרופה'.

לעומת זאת הפיוט 'אלה אזכרה' הפותח את החוליה השלישית, הוא בעל שלושה טורים בכל מחרוזת:

אֵלֶּה אֲזַכְרָה אֶת אֲשֶׁר נַעֲשָׂה / בְּהִיּוֹתִי בְּטוֹחַ וְשָׁקֵט בְּנִכּוֹן וְנִשְׂאָ / גַּעֲלָתִי בְּעֶבֶר וְשָׁקֵלִי אֵיךְ אֲשָׂא. דִּי שְׁקָלִי עַד לֹא שְׁקָלָתִי / הֵנָּם לְמִסַּע עוֹבֵד הַיּוֹם שְׁקָלָתִי / וּבְחֵטָא עוֹלָל שְׁקָל לְרִשְׁעָ נִשְׁקָלָתִי.

58. תדירות פזמון 'קדוש' יכולה להיות לאחר כל מחרוזת (כמו הפזמון של 'לכה דודי'), ובהרבה פעמים היא בתבנית הקיקלר, היינו שהיא חוזרת על עצמה רק לאחר שלוש מחרוזות.

59. או בכתיבים אחרים, דוגמת עסטריוטא / עסטריותא. ראה על כך במאמר פליישר (הנ"ל בהערה 41), עמ' כט. בתחילת 'תשלום אבודרהם' (מהד' ברלין תר"ס), כותב האבודרהם ביאור למונחים שונים מתחום הפיוט, וביניהם הוא מזכיר את ה'קלאר' וה'עסטריותא'.

60. חריגה מכלל זה היא קדושתת 'את חיל יום פקודה' לשחרית א' דר"ה, בה יש משום מה גם פיוט ר' 'אם אשר בצדק נתיישנה', ואחריו באה העסטריוטא 'אאפיד נזר איום'. ובשחרית יום ב' יש עסטריוטא (אתן לפועלי צדק) ואחריה קיקלר (שבתי וְאָה), מצב זה חריג מאוד. והשאלה היא אם זהו המצב המקורי, או שאחד הפיוטים אינו שייך לקדושתא המקורית אלא הוצמד אליה מאוחר יותר. שהיא סיבה.

עקירת הפזמון הותירה פה ושם רשמים המצביעים על המבנה המקורי. בקדושתאות שקלים וזכור יש שתי מחרוזות פזמון. בקדושתת שקלים מופיעים הפזמונים "עד אֶשָּׂא ראש / כְּמוֹ מֵרָאשׁ / לְהַקְדִּישׁ לְקֹדֶשׁ", ו"עד בְּמֵאזְנֵי צֶדֶק / יִכְרִיעֵנִי לְצֶדֶק / נוֹרָא וְקֹדֶשׁ"; בקדושתת זכור באים לפני הפיוט 'זכור איש' שני הפזמונים: "יִמַּח שְׁמוֹ וְזָכְרוֹ / וְנִמַּח זְכוּרוֹ מִלְּהִזְכִּירוֹ / בְּזִכְרוֹן קֹדֶשׁ", "יִעַן אֲשֶׁר לֹא זָכַר / וְנִחַשְׁבַּת כְּנֶכֶר / מִלְּהִזְכֹּר בְּזִכְרוֹן קֹדֶשׁ". ובקדושתת החודש לפני פיוט 'אדון מקדם' יש גם כן שני פזמונים: "רִאשׁוֹן הוּא לָכֶם / לְפָסוּחַ עֲלֵיכֶם / לְהִתְקַדֵּשׁ בְּתוֹכְכֶם קֹדֶשׁ", "לָכֶם הוּא רִאשׁוֹן / נִצּוּרֵי כְּאִישׁוֹן / לְהַעֲרִיץ לְאֵל אַחֲרוֹן וְרִאשׁוֹן קֹדֶשׁ". כך מודפס בסידורים לפני הפיוט, אמנם בסופו מודפס רק פזמון אחד מתוך השנים, בקדושתת שקלים נדפס החרוז הראשון, ובקדושתאות זכור והחודש הוא החרוז השני. האם יש סיבה לשינוי? התשובה נעוצה בעובדה שביסוד הפיוט היו חרוזי הפזמון חוזרים על עצמם לסירוגין לאחר כל מחרוזת. בקדושתת שקלים יש שבע מחרוזות והמספר אינו זוגי, לפיכך בסוף חזור שוב הפזמון הראשון, ואילו בפיוט זכור והחודש המספר הוא זוגי, ולכן החרוז האחרון הוא השני. מכיוון שרק הפזמון האחרון נכתב באותיות גדולות, הוא זה שנשאר, ולכן בשקלים הוא הראשון ובזכור והחודש הוא השני.⁶¹

מדוע הפסיקו הקהילות לומר את חרוזי הפזמון במקומם המקורי? יתכן שהסיבה היא כי באמצע הפיוט נהגו לציין את הפזמון רק על ידי מלה אחת הכתובה באות קטנה, כמו שנהוג עד ימינו לציין פזמונים, ואילו בסוף חזרו וכתבו שוב את הפזמון כולו באות גדולה. בשלב כל שהוא הפסיקו לגמרי לכתוב את האותיות הקטנות ואמירתם השתכחה מלב. לא כך הדבר כאשר לחרוז האחרון שנכתב גם הוא באות גדולה ובלי קיצורים, ולכן הוא נשאר. אפילו בסידור 'בית יעקב' שהודפס בלמברג תרס"ד עדיין נדפסו חרוזי הפזמון לאחר כל קטע באות קטנה, אלא שעשו זאת משום מה רק בפרשת שקלים, ולא בשאר הפרשיות.

כך או אחרת, התהליך התרחש בשלב מוקדם למדי. שכן כבר בזמן הראשונים שררה מבוכה כאשר לתפקידו של הפזמון. תלמיד רש"י בפירושו לפיוטי ארבע הפרשיות מעיר שלא נכון מה שנוהגים לומר את חרוזי הפזמון לפני הפיוט [כמו שנוהגים בימינו], שכן מקומו של הפזמון הוא בתוך הפיוט, לאחר החרוז הראשון. כך הוא כותב בפירושו לפיוט 'אלה אזכרה' שבקדושתת שקלים⁶²: "לפיכך אי אפשר לשליח ציבור לומר לפני התיבה פזמון זה 'עד אשא ראש' - עד לאחר אֶזְכְּרָה, שכן מילה תפורה היא זו אחר זו. וכן 'עד במאזני צדק' לא יאמר אלא אחר דִּי שְׁקָלִי".

ואכן, זה בדיוק המצב במחזור צרפת (כ"י פארמה 3136). לפני הפיוט אין כלל שתי שורות הפזמון, והן מופיעות בתוך הפיוט, לאחר השורה הראשונה והשנייה. לעומת זאת, בשאר המחזוריים העתיקים מופיעות תמיד שתי שורות הפזמון לפני הפיוט. מסתבר שהדבר משקף שני מנהגים: במחזור צרפת נמצאים חרוזי הפזמון במקומם הטבעי, כמו שכותב תלמיד רש"י, ואילו המנהג

61. וכך הדבר תמיד בפיוטים שיש בהם שנים או יותר פזמונים, בסוף יבוא תמיד רק פזמון אחד, כגון בעסתיריטא 'אאפיד נזר איום' שבשחרית א' דראש השנה. יש שם שתי מחרוזות פזמון, 'מלך ממלט מרעה' ו'מלך זכור אחוז קרן', שתיהן מודפסות בראש הפיוט, אבל בסופו חוזרים רק על 'מלך זכור אחוז קרן', משום שיש שם מספר זוגי של מחרוזות (12). אבל העסתיריטא 'אתן לפועלי צדק' של רבי שמעון הגדול (שחרית ב' דר"ה) מכילה תשע מחרוזות, ולכן הפזמון שמופיע בסוף הוא דווקא הראשון, 'ישפוט תבל בצדק', ולא השני 'יהוא באחד'.

62. פיוטים לארבע פרשיות עם פירוש רש"י ובית מדרשו, ניו יורק תשע"ד, עמ' כה.

עובדה זו של ניתוק הפזמון מהפיוט גרמה לחלק ממפרשי הפיוטים לקשור לפעמים את הפזמון לפיוט שלפניו, כמו לדוגמא בפזמון 'עד אשא ראש' המדובר, שחלק מהמפרשים סברו שהוא שייך לפיוט שלפניו, 'אומן כְּשֶׁמַּעוּ', אך אין הדבר נכון כלל, וחרוז זה שייך לפיוט 'אֵלֶּה אֲזַכֵּרָה', הפיוט השישי.

[illegible]

יש הרבה פיוטי פזמונים בתבניות שונות, כגון הקיקלר שתיארנו לעיל בחוליה השנייה (פיוט ה') שהוא תמיד בעל פזמון לאחר כל שלוש מחרוזות, וכמעט תמיד הושמט הפזמון ממקומו הטבעי, ורק בפיוטים בודדים נשאר המצב המקורי, כגון הרהיט 'אדירי אימה' שהפזמון שלו 'ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד' חוזר על עצמו אחרי כל שלושה טורים. כמו כן, הפייטן רבי שמעון בר יצחק נהג לחבר גם קיקלרים עם מחרוזות 'קדוש' מרובות שאינן חוזרות על עצמן, כגון 'אדר והוד' מהקדושתא לשחרית יום ב' דראש השנה, המכיל שש מחרוזות 'קדוש' שלא הושמטו אלא באות לאחר כל שלוש מחרוזות. בדרך הקיקלר, או הקיקלר 'מלך אמו' של יוצר יום ב' דר"ה. המכיל

שבע מחרוזות 'קדוש' שלא הושמטו. קל להבין מדוע במקרים אלה לא הושמטו המחרוזות, כיון שממילא הן באות רק פעם אחת, ולכן נכתבו במקומן⁶³. לעומת זאת בפזמון העסטריוטא 'אתן לפועלי צדק' של רבי שמעון ברבי יצחק, המכילה שתי מחרוזות 'קדוש', הושמטו המחרוזות ואינן באות אלא בתחילת הפיוט.

ויש עוד פיוטים שאמנם על פי רוב אין נוהגים לומר בהם את הפזמון, אבל הוא עדיין רשום במחזורים באותיות קטנות, כגון הפזמון 'ליושב תהילות לרוכב ערבות קדוש וברוך', המופיע ברהיטים 'אילי שחק' שבשחרית יום כיפור, ו'אמיצי שחקים' שבמוסף יום כיפור.

כל שלושת השלבים מיוצגים אפוא במחזורים שלנו: ישנם פיוטים שבהם הפזמון עדיין מופיע בצורתו המקורית, ישנם פיוטים שבהם הוא נכתב בקיצור ובאות קטנה, וישנם פיוטים – והם הרוב – שהוא נמחק בהם לגמרי, ואינו מופיע אלא בתחילה ובסוף. אבל אפילו במצב זה עדיין יש עדות ושריד למצבו המקורי של הפזמון, שכן ישנם לא מעט פיוטים בהם נכתב הפזמון לא בראש הפיוט, אלא לאחר המחרוזת הראשונה [כעדותו של תלמיד רש"י שהבאנו קודם לכן]. כך למשל הפזמון של הקיקלר הקלירי 'מלך אזור גבורה' הנאמר ביוצר שחרית יום א' דר"ה⁶⁴: לאחר המחרוזת הראשונה בא הפזמון 'מלך בעשרה לבושים' שאפשר לראות שהוא הפזמון, משום שהוא אינו משולב באקרוסטיכון האלפביתי של הפיוט, וכן ממילת 'חזן' הכתובה לפניו, אולם בהמשך אין הוא מופיע, אף לא באות קטנה. לקיקלר זה היו שני פזמונים, והאחרון שבהם, 'מלך אלהי עולם', מופיע כמובן בסוף הפיוט⁶⁵.

ובקינה הקלירית 'איכה תפארתי מראשותי השליכו', שהיא בעלת שני פזמונים החוזרים על עצמם לאחר כל מחרוזת, נשאר אפילו הפזמון השני במקומו המקורי. אקרוסטיכון הקינה הזאת משוכלל: המלה הראשונה בכל מחרוזת היא תחילת פסוק מפסוקי פרק ב' של מגילת איכה, והמלה השנייה מסודרת לפי תשר"ק ובסוף 'לעזר', אולם המחרוזת השנייה והרביעית, המתחילות 'למה תריבו' 'סחי ומאוס', אינן קשורות לאקרוסטיכון, ואף טוריהן קצרים יותר מכל הפיוט. הסיבה היא כמובן שאלו הן מחרוזות הפזמון שחוזרות לסירוגין. המעתיקים השאירו את הפעמים הראשונות, ומן הסתם בתחילה היו מציינים באות קטנה את המחרוזות במקומן, אבל בסופו של דבר הושמטו אף האזכורים האלו, ומחרוזות הפזמון משולבות בתוך הפיוט מבלי שום סממן חיצוני המראה שהן אינן חלק מהפיוט, ורק חדי עין יבחינו בכך⁶⁶.

הוא הדין בקיקלר 'ויושע שושני פרח' לרבי שמעון בר יצחק ליוצר שביעי של פסח, שהאקרוסטיכון שלו הוא ראשי הפסוקים של שירת הים, אבל לאחר שלוש מחרוזות הפותחות בראשי הפסוקים 'ויושע' 'יירא' 'אז ישיר', באה מחרוזת שאינה קשורה לאקרוסטיכון, אלא רומזת

63. אף שבפיוט 'אדירי איומה' הן הובאו משום מה גם לפני הפיוט.

64. הבית הראשון של פיוט זה הועתק לעיל בהערה 48.

65. וכך גם בעוד פיוטי 'יוצר', כגון הקיקלר 'אכתיר זר תהילה' לשחרית א' דסוכות המיוחס לקליר, או היוצר 'אאמין לנורא ואיום' ליום ב' המיוחס גם הוא לקליר, וכן היוצר 'אפאר לאלהי מערכה' לשבת חוה"מ סוכות לפי מנהג פולין, היוצר 'אום כאישון ננצרת' לשמיני עצרת.

66. בקינות מהדורת גולדשמידט תוקן הדבר.

בתוכה את השם 'שמעון'. מחרוזת זו היא מחרוזת ה'קדוש', בלי שום סממן חיצוני המראה שהיא פזמון שאינו חלק מרצף הפיוט.

הרהיטים

לאחר הפיוט השישי באים בסדר הקדושתא פיוטים הנקראים 'רהיטים'. הקדמונים כבר התחבטו בטעמו של השם, והציעו כמה הצעות⁶⁷. ברבים מהרהיטים מתחילים לעסוק בעניין הקדושה שישראל והמלאכים אומרים ביחד, ומתוך זה הם באים להשוות או לציין את ההבדלים שבין ישראל למלאכים⁶⁸, בהדגשת מעמדם של ישראל שאף שהם בני אדם קרוצי חומר ומלאי עוון, מכל מקום ה' רוצה בתפילתם ובקדושתם יותר מאשר של המלאכים. הרבה מן הרהיטים מתאפיינים בפסוק המופיע בראשם ככותרת ('לאחר מילת 'ובכן') והרהיט הולך ודורש אותו, מלה אחר מלה.

הרהיטים הושמטו כולם במנהגי אשכנז וצרפת מרוב הקדושתאות הנאמרות בימינו, זולת בודדים כגון 'אז היתה חניית סוכו' בקדושתת סוכות, או 'אומץ גבורותיך הפלאת בפסח' הנאמר בקדושתא של יו"ט שני של פסח, או 'ובכן ויהי בחצי הלילה' הנאמר בקדושתת שבת הגדול [ולמעשה אינו שייך כלל למחבר הקדושתא אלא הושתל שם].

גם בקדושתאות הימים הנוראים לא השמיטו את הרהיטים, וביום כיפור עוד הוסיפו עליהם הרבה מאוד⁶⁹. פיוטים אלו פותחים תמיד במילת 'ובכן', כמו הרהיט האחרון, שהוא הוא הסילוק. פיוט זה הוא הרהיט היחיד שנשאר ברוב הקדושתאות, ופשוט שלא ניתן להשמיטו, שהרי הוא הפיוט המביא אל הקדושה.

בקטעי הגניזה הקהירית ניתן לראות את ה'רהיטים' המושמטים בקדושתאות של ארבע הפרשיות. בקדושתת שקלים, למשל, יש שני רהיטים הבנויים בסדר א"ב. הראשון שבהם פותח "ובכן כי תשא את ראש", וממשיך "אותות שקלים מליצים יושר בעדיהם". השני פותח "ובכן זה יתנו כל העובר" וממשיך "אב מראש בן זאת הפרשה".

הסילוק

הפיוט האחרון בחוליה השלישית הוא הסילוק שבסופו נאמרת הקדושה. 'סילוק' פירושו סיום,

67. ב'הלכות ומנהגים לרבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא' (לעיל הערה 27), עמ' יז נאמר: "...שמעתי שלפיכך נקראו רהיטין - שקורין בהן בלא ניגון ובלא צילצול קול [כלומר: במהירות וברחיטה], וְתַמִּיּה הָרַב אֶפְרַיִם מְבֹנָא, שֶׁאֵם כֵּן הָיָה לָהֶם לְהַקְרֹאוֹת רַהִיטִים, שֶׁהָיָה יָרִיךְ (כְּרָאשִׁית יח, ז) תְּרִגּוֹם 'רַהִיט', וְנִרְאֶה לוֹ לִפִּי שֶׁהֵם חֲלָקִים בְּלֹא גִלְגּוֹל נִיגּוֹן, כְּמוֹ קוֹרוֹת בֵּית וְרַהִיטִיו, לִפִּיכָךְ נִקְרְאוּ רַהִיטִין. וְעוֹד י"ל, לִפִּי שִׁישְׂרָאֵל סְמוּכִין עֲלֶיהָ וּבִטּוּחִין כְּמוֹ הַבֵּית עַל רַהִיטִיו, וְכִשְׁפַּעַת הַקּוֹרִיִּים הַנִּתּוֹנָה בְּאִמְצַע הַטְּרַקְלִין".

68. רהיטים מן הסוג הזה הם 'אמונתך בעליונים', 'אלי שחק' בשחרית יום כיפור, 'אשר אימתך', 'אמיצי שחקים' במוסף יו"כ.

69. ראה על כך אצל ע' פליישר, שירת הקודש, ירושלים 1975, עמ' 170. באופן כללי, קשה לדעת בנוגע לרהיטים האם השתייכו במקורם לקדושתא שהם נמצאים בה במחזורינו כיום, שכן המעתיקים נהגו חירות בענין זה, והעתיקו רהיטים מקדושתא זו לקדושתא אחרת. ראה על כך אצל ש' אליצור, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, מבוא, עמ' 15.

שהרי זה הפיוט האחרון. רבי אפרים מבונא⁷⁰ פירש אותו מלשון עֲלֶיָּה, כי הפיוט הזה מוביל אל ה'קדושה' שאנו כביכול מעלים ומקריבים אותה אל ה', כאמור בכותרת הקבוצה הבאה בראש הסילוק 'ובכן לך תעלה קדושה'⁷¹.

פיוט זה – אצל הקליר והבאים בעקבותיו – הוא בדרך כלל הארוך ביותר מכל שאר הפיוטים שקדמו לו, וגם הוא אינו עשוי בקצב של שיר, כמו הפיוט הרביעי ואף יותר ממנו.

הסילוק מתחיל בנושא המרכזי שעוסקת בו הקדושתא, ולקראת סופו הוא תמיד עובר אל עניין הקדושה, דהיינו המלאכים המקדישים את שמו של הקב"ה, אבל עם כל גדולתם הם שותקים וממתנים עד שיקדישו ישראל.

רוב הקדושתאות מסתיימות בפיוט הסילוק. מיעוטן – כמו קדושתאות הימים הנוראים – ממשיכות לתוך הקדושה עצמה⁷² ואף לאחריה⁷³. אולם סקירת התחומים האלו בשלמות חורגת מגבולותיו של מאמר זה.

הפיוט 'ונתנה תוקף' שמשמש כסילוק בתפילות המוסף של ימים נוראים אינו חלק מקורי מהקדושתא, אלא הקהילות הכניסוהו מחמת חביבותו וחשיבותו, ומחמת המעשה הנורא הכרוך בו⁷⁴. כל כך התחבב – עד שברוב הקהילות אומרים אותו גם במוסף היום השני, אף שבמוסף זה אין קדושתא כלל.

שילוב הסילוק בצד נוסח הקבע

הסילוק במצבו המקורי הוא בעצם המקבילה של פתיחת הקדושה בנוסח הקבוע, דהיינו 'נעריצך', 'נקדישך', 'נקדש את שמך בעולם' או 'כתר יתנו לך', והוא אמור לבוא במקום נוסח הקבע.

70. דבריו מובאים במבוא של א"א אורבך לערוגת הבושם, ח"ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 42, ואצל רש"י שפיצר, 'הלכות ומנהגים לרבינו אפרים ב"ר יעקב מבונא', זכור לאברהם (חולון תשנ"ג), עמ' יח.

71. הנוסח הנפוצ 'ובכן לך תעלה קדושה' בא במחזורינו בשלושה אופנים. בכל קדושתאות השנה מסיימים בו 'כי אתה קדוש ישראל ומושיע', בראש השנה מסיימים 'כי אתה אלהינו מלך', וביו"כ מסיימים 'כי אתה אלהינו מלך מוחל וסולח'. [אמנם יש נוסחאות הגורסות בראש הסילוק 'ובכן נעריצך אלהינו'].

72. פיוטי הקדושה עצמה נקראים 'אופנים' בכתבי היד שעלו מן הגניזה.

73. בכתבי היד רואים שגם בקדושתאות שקלים, זכור והחודש המשיכה הקדושתא לתוך הקדושה. בקדושתת שקלים יש פיוט הבא לאחר פסוק "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד" הנאמר בנוסח הקדושה של ארץ ישראל בשחרית (כפי שהזכרנו, בא"י לא אמרו כלל קדושה במוסף), והוא מונה תשע פעמים שנמנו בני ישראל מאז היותם לעם, והעשירי יהיה בביאת המשיח. בקדושתת זכור יש פיוט בתוך הקדושה העוסק בחמש הפעמים שניסה עמלק להשמיד את ישראל, ובקדושתת החודש יש גם פיוט בתוך הקדושה. כל הפיוטים האלו נעלמו לבסוף ממסורת האשכנזים, ואין הם כלולים עוד בסידורים שלנו.

74. כפי שהובא בשם ר' אפרים מבונא באור זרוע, הלכות ראש השנה, ס"ו רעו (ראה על כך בהרבה במאמרו של א' פרנקל, 'דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגלגוליו של הפיוט 'ונתנה תוקף' באיטליה, באשכנז ובצרפת', ציון, סז, (תשס"ב), עמ' 125–138). יצוין, כי בייחוס לרבי אמנון ממגנצא יש קושי, כיון ש'ונתנה תוקף' נמצא גם בשרידי הגניזה הקהירית, וראיות שונות מעוררות את הרושם שזהו פיוט ארצישראלי קדום שאף השפיע על הקלירי [ולפחות פייטן אלמוני נוסף מהגניזה] ששילב בפיוטיו לשונות הנראים לקוחים מתוכנו. יצוין על כך אצל ש' אליצור, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 155 ואילך שנטתה לייחסו ליניי. ושם בהערה 48 הפניות למקורות נוספים.

וכך הוא באמת המצב במחזורי נוסח אשכנז לימים נוראים⁷⁵: הקדושה הבאה אחרי הסילוק מתחילה במלים 'ככתוב על יד נביאך וקרא זה אל זה ואמר' ללא ההקדמה הרגילה 'נקדש את שמך' או 'נעריצך'. לעומת זאת, בנוסח ספרד נוספה גם כאן הפתיחה הרגילה 'נקדישך' או 'כתר', על פי מנהג הארז"ל. זאת דוגמה לנוסח הקבע שהשתלב בתקופה מאוחרת למדי. ואף בנוסח אשכנז, התוספת 'על יד נביאך' הגיעה מנוסח הקבע.



סוף הסילוק ותחילת הקדושה בשחרית של יום כיפור. מחזור אשכנז, כ"י קאופמן A388 חלק ב. נכתב בדרום גרמניה בשלהי המאה השתיים עשרה. מיד לאחר הסילוק ממשיכים 'ככתוב וקרא זה אל זה ואמר'.



סוף הקדושה ותחילת הסילוק בשחרית יום א' דראש השנה. מחזור אשכנזי כ"י מינכן 4 חלק ב.

פיוטי הקדושה – חזן וקהל

הקדושתא הרגילה מסתיימת בסילוק, ותו לא. אולם בזמנים חשובים במיוחד, כגון בתפילות הימים הנוראים מפייטים הראשונים גם את הקדושה עצמה, דוגמת פיוטו המפורסם של הקליר "וחיות אשר הנה מרבעות פסא" למוסף דראש השנה, פיוט שנתקדש ונתרומם אצל רבותינו שבצרפת ואשכנז, עליו כותב רבינו תם: "ושמעתי מאבא מרי זלה"ה ששמע מרבתי, כשפייט ר' אלעזר קליר 'וחיות אשר הנה מרובעות לכסא' – ביער היה, וליהטה אש סביבותיו – ומפי רבותיו זקני לותר העיד כן"⁷⁶.

פיוטי הקדושה שיש בנוסח המחזוריים שלנו⁷⁷, רובם קליריים, ואלו הן קדושתאות יום הכיפורים ומוספי ראש השנה. אבל לראש השנה שחרית יש בידינו את פיוטו של רבי בנימין ב"ר

75. וכן בשחרית של ימים טובים, שיש בה קדושתא.

76. מחזור ויטרי, סי' שכה, מהד' הורוביץ, גירסברג תרפ"ג, עמ' 364.

77. היינו הנוסח הנפוץ של מנהג פולין, בוהמיה ומורביה הנמצאות בצ'כיה של היום (ובלשון עתיקה: "פולין, בעהמען ומעררין").

שמואל 'זחיות בוערות' מן הקרובה 'אגן הסהר נוקשת שער'⁷⁸. מדוע לא של הקליר? התשובה היא שהקליר היה בן ארץ ישראל, ושם נהגו לומר אף בשחרית את הקדושה הארוכה הנאמרת אצלנו במוסף, לפיכך פיוטי הקדושה שחיבר הקליר ושאר פייטני ארץ ישראל היו מותאמים לקדושה זו וכוללים פיוט לקטעי 'שמע ישראל' ו'יה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ', ולא התאימו לשחרית של ראש השנה, שבהם אנו נוהגים לומר את הקדושה הקצרה יותר⁷⁹. לכן בחלק מהקהילות (מנהג אשכנז המערבי) לא אמרו כלל פיוט קדושה בשחרית של ראש השנה, ובמנהג פולין הכניסו את פיוטו של רבי בנימין ב"ר שמואל. לעומת זאת ביום כיפור שגם אנו אומרים את הקדושה הארוכה בשחרית, נשארו פיוטי הקדושה הקליריים על מכונם גם בשחרית^{79*}.

הכפילות בקטעי החזן והקהל

אם נתבונן בקטעי הקדושה הרגילים המשולבים בתוך הפיוט – נראה שחלק מן הקדושה מודפס פעמיים: פעם לקהל, ולאחר מכן שוב לשליח הציבור. למשל, 'נקדישך' או 'נעריצך' בשחרית יום א' דראש השנה: הקדושה מתחילה 'נקדישך' עד 'לעומתם משבחים ואומרים', ואז מתחיל הקטע הראשון של פיוטו של רבי בנימין ב"ר שמואל: 'זחיות בוערות', המסתיים ב'יְיָשֶׁר יִלְצוּ בְּעֶדְנֵי חַיִּית אֵשׁ'. ושוב מודפס: "אז בקול רעש גדול... לעומתם משבחים ואומרים" כשהפעם הכוונה לחזן.

כך גם בקטע הבא: "ברוך כבוד ה' ממקומו" וכן "ממקומך מלכנו תופיע" מודפס מיד לאחר מכן, ולאחריו הפיוט "אֶחָד קְדוֹשׁ אֵשׁ אוֹכֵלָה אֵשׁ" ולאחר שזה מסתיים במלים "תְּמַיִן יִמְלִיכוֹךָ כְּמִלְאֵי רוּחַ מְשַׁרְתִּי אֵשׁ" – מודפס שוב הקטע "ממקומך מלכנו תופיע" – והפעם לחזן.

הן הן הדברים ביחס לקדושת כתר. תחילת ה'כתר' מודפסת אמנם רק פעם אחת – עד "כבודו מלא עולם", אבל משם מתחילה הכפילות. לאחר הפיוט "זחיות בוערות" לרבי אלעזר הקליר – מופיע שוב הקטע "כבודו מלא עולם", הפעם בשביל החזן. כך גם בקטע "ממקומו הוא יפן ברחמיו לעמו" שמודפס בשביל הקהל לפני הפיוט 'ועמך תלואים' ושוב לאחריו – בשביל החזן.

ובתמצית: הקהל אומר קודם את הנוסח הקבוע ואחריו את הפיוט המורחב, ואילו החזן אומר קודם את הפיוט המורחב, ולאחריו את הנוסח הקבוע. עם זאת, לא הכל נכפל: הקטע הראשון של הקדושה [עד 'קדוש קדוש'] לא נכפל פעמיים.

הסיבה לכפל המשונה הזה היא אותה התופעה שעמדנו עליה כמה פעמים. פיוטי הקדושה – כמו הסילוק שלפני הקדושה – נועדו להחליף את נוסח הקבע, אלא שבסופו של דבר לא נדחה נוסח הקבע מפניהם אלא בא בצדו ויחד עמם.

עיקרה של הקדושה הוא כמובן הפסוקים קדוש, ברוך וימלוך, כשלפניהם באות הקדמות שנועדו מעיקרן להיאמר על ידי שליח הציבור. הנוסח הקצר ביותר של ההקדמות הוא זה שאנו מכירים מימות החול: לפני הפסוקים 'קדוש' 'ברוך' ו'ימלוך' ישנן כמה מלים בודדות מקדימות.

78. מוזכרת במדרכי, ראש השנה, סי' תשכ: "ובקרבך דאגן הסהר שעשה רבינו בנימין כתב 'נוי מ' קולות בהריעם' [צ"ל בהריענו]".

79. 'נקדישך' במנהג ספרד, 'נעריצך' במנהג אשכנז.

79*. ראה ע' פליישר (לעיל, הערה 1), עמ' 32.

נוסח ארוך יותר נמצא בקדושה של שבת ויום טוב, שם גם יש הקדמה ארוכה ל'ימלוך' שעניינה בקשתנו מה' יתברך שיגלה מלכותו וימלוך עלינו. ונוסח ארוך אפילו יותר אנו אומרים כל יום בקדושת 'יוצר', שבנויה אותו הדבר: הפיוט 'תתפַּרַךְ לְנֶצַח צוֹרֵנוּ' הוא הקדמה ל'קדוש', ולאחר מכן 'הָאֱלֹהִים וְחַיֵּית הַקֹּדֶשׁ' מהווה הקדמה ל'פָּרוּךְ' [ימלוך] אינו נמצא בקדושת יוצר].

בנוסף לכל זה נהגו לומר את הפסוק 'שמע ישראל' בקדושה הארוכה של מוסף ובכל תפילות יום כיפור⁸⁰. גם לפסוק זה ישנה הקדמה: 'ממקומו הוא יפן ברחמיו לעמו... פעמיים באהבה שמע אומרים'.

ההקדמות האלו מעיקרן נתקנו להיאמר רק על ידי הש"ץ, ואילו הקהל הצטרף רק באמירת פסוקי קדוש, ברוך וימלוך. לגבי הקטע הראשון אפילו נפסק בשולחן ערוך (או"ח סימן כה) שאסור לציבור לומר אותו: "אין הציבור אומרים עם ש"ץ נקדישך, אלא שותקין ומכוונים למה שש"ץ אומר עד שמגיע לקדושה"⁸¹. אבל כמו שקרה בהרבה מקומות בתפילה – הקהל התחיל לומר גם את קטעי החזן, וזה יצר מצב בעייתי קצת, משום שהקהל מסיים "וקרא זה אל זה ואמר" ומחכה עד שהחזן יסיים אף הוא את ההקדמה. הפסק זה אינו מן הכוונה המקורית שלפיה יש להמשיך מיד ולומר 'קדוש', שהרי מדובר בפסוק אחד בישעיה (ו, ג), "וְקָרָא זֶה אֶל זֶה וְאָמַר קְדוֹשׁ..." כמו כן, בתודעת המתפלל נתפס כאילו הפסוק 'קדוש' הוא פתיח ל'אז בקול רעש גדול' שאחריו, שהרי הוא נאמר על ידי הקהל בנשימה אחת. בעוד שבאמת הקטע 'אז בקול רעש' הוא הקדמה ל'ברוך כבוד ה' ממקומו' שאחריו⁸².

פיוטי הקדושה הם תחליף מורחב להקדמות אלו שבנוסח הקבע. נתבונן לדוגמה בפיוט קדושת כתר שבשחרית יום כיפור (נוסח ספרד). לאחר 'לעומתם משבחים ואומרים' הפיוט מתחיל 'אל

80. וטעם נאמר בזה, מפני שהייתה תקופה שנגזרה בה גזירה על אמירת שמע ישראל, ותיקנו שיאמרה הש"ץ בהבלעה, כמו שמובא כבר בסדר רב עמרם גאון (ראה מהד' מוסד הרב קוק, סי' נז, עמ' לב).

81. וראה בט"ז שם שנראה שהוא הדין לשאר ההקדמות של הקדושה, ואין הציבור אומרים אלא רק קדוש, ברוך וימלוך. רק שנחלק על המחבר שם לגבי עצם האיסור, כי מה יזיק שיאמר זאת הציבור יחד עם הש"ץ. אמנם אין ספק שהציבור אינו מחויב לומר את הקטעים האלו. וכידוע ההלכה היא שבמקומות שאסור להפסיק באמצע התפילה אין אומרים קטעים אלו אלא רק את פסוקי קדוש וברוך (ראה בשו"ע, שם, סי' סו, תחילת סעיף ג' ובנושאי הכלים).

82. מצב זה דומה למצב השורר היום באמירת 'יאמר נא ישראל' בהלל, שהקהל אומר בקול לפני החזן, בעוד שהמצב המקורי היה שרק החזן אמר זאת, והקהל ענה 'הודו לה' כי טוב', כמבואר בטור, או"ח, סי' תכב. ברבות הימים התחילו לנהוג שהקהל גם כן אמר 'יאמר נא' בלחש עם החזן, סיים מעט לפניו, והודרו לענות 'הודו לה' כי טוב' (ראה משנ"ב, שם, סק"כ), אך בסופו של תהליך התחילו לומר זאת בקול, ואז נוצר הרושם שהמנהג הוא לומר 'הודו לה' כי טוב, יאמר נא ישראל', 'הודו לה' כי טוב, יאמרו נא בית אהרן', וכו' (עיין בהגהות ראו"ל פרומקין לסדר רע"ג, שכתב לבאר את המנהג הרווח עפ"י זה). וכן ארע גם בפיוט 'וכל מאמינים'. סקרו את המצב בהרחבה במאמר 'מקומות שאין להם הכרע', חצי גבורים, ט (אלול תשע"ה). אף כאן בתחילה מן הסתם אמרו את קטעי הקבע בלחש עם החזן וסיימו מעט לפניו, כמבואר בשער הכוונות (דרושי חזרת העמידה, דרוש ג): "גם צריך שתאמר עם הש"ץ כל סדר הקדושה מלה במלה, מן 'נקדישך ונעריצך' עד סיום כל הקדושה כולה, ואמנם שתי תיבות של נקדישך ונעריצך צריך שתאמר אותם בקול רם, ושאר התיבות עד עניית קק"ק תאמר אותם בלחש עם השליח ציבור, ואחר כך כשתענה קק"ק וכו' יהיו בקול רם". אבל גם האר"י, כפי שרואים כאן, לא התכוון למצב הקיים בימינו, שהציבור אומר את קטעי ההקדמה בקול רם לפני הש"ץ, מה שמפסיד את כל הצורה והכוונה.

ברוב עצות תיכין' והבית האחרון שלו מיועד שהחזן יאמר אותו: "לִכֵּן כָּל אֲשֶׁר בְּאֶפְיוֹ נִשְׁמַת רוּחַ / אֶכֶן בְּאֶנְוֶשׁ הָיָא הָרוּחַ / יִסְלְדוּ יִסְלְסְלוּ לְאֵל בּוֹרָא רוּחַ / כְּחִיָּה וְאוֹפֵן עֵת יְבוֹא בָּם הָרוּחַ".

התרגום החופשי של הבית הוא בערך כך: לכן כל מי שיש נשמת רוח חיים באפיו [שאכן רוח היא באנוש] ישבח ויפאר לה' בורא הרוח כחיות ואופנים בזמן שיבוא בם הרוח.

במחזורים שלנו נראה שכאן הוא סוף הפיוט. אולם במקורו היה בית בנוי כהקדמה לפסוק 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. וכשהחזן היה מסיים קטע זה, היה הקהל אומר 'ברוך'. בדיוק כמו לעומתם משבחים ואומרים' שבקדושה בימות החול. כך נראה הקטע לאור הבנה זו: "לִכֵּן כָּל אֲשֶׁר בְּאֶפְיוֹ נִשְׁמַת רוּחַ, אֶכֶן בְּאֶנְוֶשׁ הָיָא הָרוּחַ, יִסְלְדוּ יִסְלְסְלוּ לְאֵל בּוֹרָא רוּחַ, כְּחִיָּה וְאוֹפֵן עֵת יְבוֹא בָּם הָרוּחַ - בְּרוּךְ כְּבוֹד ה' מִמְּקוֹמוֹ" ! מלות הפסוק הן המשך ישיר של 'יסלדו יסלסלו', כלומר: כל מי שנשמת רוח באפיו יסלד ויסלסל לה' את השבח "ברוך כבוד ה' ממקומו".

כנ"ל בהמשך הפיוט [תמיד תתלונן בידך כל נפש], שהוא הקדמה לפסוק 'שמע ישראל' הנאמר בשעת מסירת נפש על קידוש שמו יתברך, או בשעת יציאת הנשמה, ובהתאם לכך מסתיים הבית האחרון: "אֵלֶיךָ אֶל-בְּאֶמֶן אֲשָׂא אֶת הַנֶּפֶשׁ, לִכֵּן כָּל לֵב וּבְכָל מְאֹד וּבְכָל נֶפֶשׁ אֶחָד וְאֶחָד תָּמִיד נֶפֶשׁ וְנֶפֶשׁ - עַד אֲשֵׁלִים לְךָ אֶת הַנֶּפֶשׁ".

בית זה הוא הקדמה לפסוק 'שמע ישראל', כלומר: לִכֵּן כָּל לֵב וּבְכָל מְאֹד וּבְכָל נֶפֶשׁ אֶחָד וְאֶחָד תָּמִיד נֶפֶשׁ וְנֶפֶשׁ - עַד אֲשֵׁלִים⁸³ לְךָ אֶת הַנֶּפֶשׁ [באמירת] שְׁמַע יִשְׂרָאֵל. אולם במחזורים שלנו מודפס כאן 'ממקומו הוא יפן ברחמיו' שאין לו שום קשר לקטע הזה.

כך גם בהמשך הפיוט החותם את הקדושה: הוא מהווה הקדמה לפסוק 'להיות לכם לאלהים' (ויקרא כה, לח), שנתפרש לעתיד לבוא כשתתגלה מלכותו יתברך, ובהתאם לכך מסתיים הפיוט: "לִכֵּן לַעֲתָ תִשְׁפֹּךְ רוּחְךָ עַל כָּל בָּשָׂר, גִּלּוּי כְבוֹדְךָ יֵרָאֶה כָּל בָּשָׂר, וּבְהַשְׁמִיעֶךָ שְׁנִית יְהִי כָּל בָּשָׂר [כשישמעו אמירת] לְהִיּוֹת לָכֶם לְאֱלֹהִים". אולם במחזורים שלנו ההמשך הוא הקטע 'הוא אלהינו' שאינו קשור לכאן.

יושם לב כמה מקבילות מלותיו של הפייטן 'וּבְהַשְׁמִיעֶךָ שְׁנִית יְהִי כָּל בָּשָׂר' למה שאנו אומרים כל שבת בתפילת 'נקדישך': "וְהוּא יִשְׁמִיעֵנוּ בְּרַחֲמָיו שְׁנִית לְעֵינֵי כָּל חַי"; 'וּבְהַשְׁמִיעֶךָ שְׁנִית' מקביל ל'ישימיענו ברחמיו שנית' ו'יהי כל בשר' מקביל ל'לעיני כל חי' שישמעו זאת בדממה כאותה דממה ששררה בעולם במעמד הר סיני.

83. שפירוש 'אמסור', וזהו ענין מסירת נפש שמכוונים לפני קריאת שמע. מקור המילה הוא ארמי, ראה אונקלוס (דברים לב, ל) שמתרגם "כִּי צוּרָם מְכָרָם וְהִ' הַסְגִּירָם - תְּקִיפָהוּן מְסֻרָנָן וְהִ' אֲשִׁלִּימָנָן". וכבר מצאנו לשון זה בארמית של המקרא (עזרא ז, יט) "וּמֵאֲנִיָּא דִּי מְתִיבִין לֶךְ לְפָלְחָן בֵּית אֱלֹקֵךְ, הַשְׁלֵם קֳדָם אֱלֹהֵי יְרוּשָׁלַם", פירוש: הכלים הניתנים לך לעבודת בית אלוך - מסור לפני אלוך ירושלים. [נועיין במצודות שם שפירש 'הַשְׁלֵם' - תן כולם בשלימות, ונשמט ממנו ש'השלם' בארמית פירושו מסור, ואין צורך לפרש 'תן בשלמות']. ובדומה לזה לשון המדרש (ב"ר זד, ח) "יְשָׁלֵם - שהיו מושלמים ליצרם", כלומר מסורים ביד יצרם. וכן (מהדורות תיאודור אלבק ויחי, פרשה קא) "הוא עשנו - ולו אנו משלימים את נפשותינו", כלומר: מוסרים את נפשותינו. במדרש זה היו כאלו שטעו ופירשו לשון שלימות מחמת שלא הבינו את המילה על בוריה, וכן היו עוד מקומות שלא הובנו במדרש מאותה סיבה (עיין ר"מ שטראשון, מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט, עמ' קמז הערה 7).

וכך בקטע האחרון של הפיוט המשמש כהקדמה ל"ה' אֲדִינֵנוּ מֶה אֲדִיר שְׁמֶךָ בְּכָל הָאָרֶץ", שהוא פסוק בתהלים (ח ב-י). בקדושת 'כתר' של ימים טובים ונוראים אנו מוסיפים שתי מלים לפני הפסוק: 'אדיר אדירנו', אבל בשחרית יום הכיפורים יש פיוט שלם לפי סדר א"ב המשמש כהקדמה לפסוק זה, בתיו מסתיימים לסירוגין במלות הפסוק. שורה אחת במלים 'ה' אדונינו' והשורה השנייה במלים 'מה אדיר שמך'. לאחר האות תי"ו, "תתרום מנשואי רחמך - מה אדיר שְׁמֶךָ" מגיע חרוז מַעְבֵּר - "שְׁמֶךָ אֵל לִבְבֵּנוּ, יַחַדְךָ יַחַד הִנְעַמְנוּ" שהוא קריאה לקהל לומר יחד עם החזן את הפסוק "ה' אדונינו מה אדיר שמך בכל הארץ", אלא שכאן הוכנסו המלים 'אדיר אדירנו' [המשמשות בעצמם כהקדמה קצרצרה לפסוק "ה' אדונינו מה אדיר" שבנוסח התפילה של כל מוספי ימים טובים], מה שגרם שהפסוק ה' אֲדִינֵנוּ נותק מן הפיוט שלפניו, והמלים 'יחד הנעמנו' נחשבו בטעות לסוף הפיוט.

להלן בטבלה תבוא ההקבלה בין נוסח הקבע והפיוט ליום כיפור. ממנה נראה היטב כיצד חלקי הפיוט הם הקדמות לפסוקי קדוש, ברוך, שמע ישראל, ימלוך, וה' אדונינו. מן הפיוט הבאנו רק את התחילה והסוף של כל קטע:

פיוט שחרית יום כיפור	נוסח הקבע
סוף הסילוק ...וְאֵל אֱלֹהִים יִאֲדִירוּךָ, בְּרָקִים יִכְרֹכֶנּוּ, גְּדוּרִים יִגְדְּלוּךָ, דּוּלָקִים יִדְרֹשׁוּךָ, הַמּוֹלֵה יִהְיֶהוּךָ, וְתִיקִים יִוֹדוּךָ, יָכִים יִזְכִּירוּךָ, חֲלִילִים יִחַסְנוּךָ, טְהוּרִים יִטְעִימוּךָ, וְקָרִים יִתְדוּךָ, כְּבוֹרִים יִכְתִּירוּךָ, לוֹהֲטִים יִלְכְּבוּךָ, מְלָאכִים יְמַלִּיכוּךָ, נוֹגְגִים יַנְצִחוּךָ, שְׁרָפִים יִסְלְדוּךָ, עִירִין יַעֲלוּךָ, פְּלָאִים יַפְאֲרוּךָ, צְבָאוֹת יַצְלִילוּךָ, קָלִים יִקְדִּישׁוּךָ, רַבּוּת וְרוֹמְמוֹךָ, שְׁנָאִים יִשְׁבַּחוּךָ, תְּרַשִּׁישִׁים יִתְמִידוּךָ, קִרְשָׁה מְשַׁלֶּשֶׁת:	כְּתָר וְתָנוּ לָךְ ה' אֱלֹקֵינוּ מְלָאכִים הַמוֹנִי מַעֲלָה עִם עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל קְבוּצֵי מִטָּה. יַחַד כָּלָם קִדְּשָׁה לָךְ יִשְׁלֹשׁוּ, כִּדְבָר הָאָמֹר עַל יָד גְּבִיאָךְ וְקָרָא זֶה אֵל זֶה וְאָמַר:
קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו	קדוש קדוש קדוש ה' צבאות מלא כל הארץ כבודו
א ל ברב עצות תקן את רוח [...] לכן כל אשר באפיו נשמת רוח, אכן באנוש היא הרוח, וסלדו וסלסלו לאל בורא רוח, במיה ואופן עת יבוא כם הרוח:	כבודו מלא עולם משרתיו שואלים זה לזה איה מקום כבודו להעריצו. לעצמם משבחים ואומרים:
ברוך כבוד ה' ממקומו	ברוך כבוד ה' ממקומו
תמיד תתלונן בידך כל נפש [...] לכן בכל לב ובכל מאד ובכל נפש, איחד וזכרך תמיד נפש ונשמה, עד אשלים לך את הנפש:	ממקומו הוא יפן ברחמינו לעמו ויחן עם המיחדים שמו ערב ובקר בכל יום תמיד פעמים באהבה שמע אומרים:
שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד	שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד
אלוף ועדיף יבוא כל בשר [...] לכן לעת תשפך רוחך על כל בשר, גלוי כבודך וראה כל בשר, ובהשמיך שנית יהם כל בשר	הוא אלהינו הוא אבינו הוא מלכנו הוא מושיענו. והוא יושיענו ויגאלנו שנית, וישיענו ברחמינו שנית לעיני כל חי לאמר, הן גאלתי אתכם אחריה כראשית
להיות לכם לאלקים, אני ה' אלקיכם	להיות לכם לאלקים, אני ה' אלקיכם
אלוף תלויות ענינו - ה' אדונינו ברוך במקלהות עמך - מה אדיר שמך [...] שמע קול תחנונינו - ה' אדונינו תתרום מנשואי רחמך - מה אדיר שמך: [שמך אל לבבנו, יחדך יחד הנעמנו]	אדיר אדירנו
ה' אֲדִינֵנוּ מֶה אֲדִיר שְׁמֶךָ בְּכָל הָאָרֶץ (תהלים ח, י), וְהִנֵּה ה' לְמִלְךָ עַל כָּל הָאָרֶץ בְּיוֹם הַהוּא יִהְיֶה יְהוָה אֶחָד וְשֵׁמוֹ אֶחָד (זכריה יד, ט)	ה' אֲדִינֵנוּ מֶה אֲדִיר שְׁמֶךָ בְּכָל הָאָרֶץ (תהלים ח, י), וְהִנֵּה ה' לְמִלְךָ עַל כָּל הָאָרֶץ בְּיוֹם הַהוּא יִהְיֶה יְהוָה אֶחָד וְשֵׁמוֹ אֶחָד (זכריה יד, ט)

שילוב הפיוטים עם נוסח הקבע

זו היתה כאמור הכוונה המקורית, אמנם כבר בזמנים קדמונים שולב הפיוט הגדול יחד עם נוסח הקדושה הקבוע, ואמרו את שניהם. אולם שילוב זה יצר בעיות שונות, שגרמו בסופן את הכפל המשונה של קטעי החזן והקהל שעמדנו עליו.

נתבונן בשחרית יום א' דראש השנה: ה'סילוק' המהווה פתיחה לקדושה הוא פיוט "מלך במשפט יעמיד ארץ" של הקליר. והוא מסתיים במלים "ויערב לו מלמטה שלש תקיעות כמו מלמעלה שלש קדשות". כאן היה צריך הקהל לומר "קדוש קדוש קדוש", כפי שהוא בנוסח אשכנז, אלא שבנוסח ספרד מתחילים 'נקדישך' על פי האר"י וכמו שכתבנו. הציבור אומר אפוא 'נקדישך', 'קדוש קדוש' וממשיך "אז בקול רעש גדול וכו' לעומתם משבחים ואומרים" – ואז מתחיל הפיוט של רבי בנימין בר' שמואל "וחיות בוערות מראיהן כגחלי אש". והמתפלל עומד ותמה: איזה מן המשך הוא 'וחיות בוערות' למשבחים ואומרים? הלא ההמשך היה צריך להיות 'ברוך כבוד ה' ממקומו'? התשובה כמובן היא ש'וחיות בוערות' אמור להוות תחליף ל'אז בקול רעש גדול', תחליף ארוך ופיוטי שנועד לימים נוראים, אבל לא נועד להיאמר במקביל ל'אז בקול רעש גדול'!

הקטע הזה מסתיים במלים "ויושר יליצו בעדנו חיות אש", ואז מתחיל החזן 'אז בקול רעש גדול'. אך לא היתה זו כוונת המשורר, אלא זהו המשך רציף: "ויושר יליצו בעדנו חיות אש – ברוך כבוד ה' ממקומו" שהרי זו היא אמירתם-מליצתם של החיות.

בהמשך הקהל אומר 'ברוך' ו'ממקומך' ומסיים עד 'ימלוך'. ואז מתחיל הפיוט 'אחד קדוש. אש אוכלה אש' [שהוא המשך פיוטו של רבי בנימין ב"ר שמואל], ומסיים במלים 'תמימיך מליכונך כמלאכי רוח משרתי אש', ואז מתחיל החזן 'ממקומך מלכנו תופיע'. במצב כזה נראה הפיוט סתם מוכנס בין חלקי הקדושה בלי קשר לפניו ולאחריו. אולם לאחר שפענחנו את הכוונה המקורית מתברר העניין מאליו: הסיום של הפיוט הוא "תמימיך [שהם ישראל] מליכונך כמלאכי רוח משרתי אש – [באמרים] ימלוך ה' לעולם...".

לא עוד אלא שבחלק מן הקהילות גברה בסוף ידו של הנוסח הקבוע, והפסיקו לומר את הפיוט המיוחד לימים הנוראים, אולי בגלל שראו זאת כ'הפסק' בתוך הקדושה, לאחר שתפקיד הפיוט המקורי השתכח מלב.

הקהל והחזן

כפי שכתבנו, כל ההקדמות לפסוקי הקדושה נועדו בעיקרן להיאמר על ידי החזן בלבד, והקהל היה עונה בפסוקי קדוש, ברוך וימלוך. אולם ברבות הימים התחיל הקהל לומר גם כן את ההקדמות, והמצב הזה – יחד עם הרכבת נוסח הקדושה הקבוע עם פיוטי הימים הנוראים – גרם לכפילות המשונה המודפסת במחזוריים שלנו היום.

בכתבי היד של מחזורי אשכנז עדיין אין זכר לתופעה זו, אלא הפיוט מחליף כמעט לגמרי את נוסח הקבע [ראה להלן]. בדפוסים עתיקים כגון מחזור פיזארו רע"ו, ומחזור אויגשפורג רצ"ז, כבר משובץ נוסח הקבע בתוך הפיוט, ועדיין בלי הכפילות. אבל מהר מאוד פשטה תופעת הכפילות בכל המחזוריים המודפסים, והיא אף מתועדת כבר בספרי המנהגים המאוחרים, כגון ספר מנהגים דק"ק

וורמיישא לר' יוזפא שמש (מהדורת מכון ירושלים ח"א עמ' קנח), וספר מנהגות ורמייזא של ר' יהודה ליווא קירכום (מהדורת מכון ירושלים עמ' קיו). שניהם מתארים אותה תופעה: הקהל אומר את נוסח הקבע [כבודו מלא עולם, ממקומו הוא יפן, הוא אלהינו] לפני קטע הפיוט המקביל, והחזן אומר אותו אחרי קטע הפיוט.

יצור ליום ב של ראש השנה

121

וזה אל זה, ויקדשו. וישפוש קדשה, לקדוש מקדשים:

בכתוב על יד נביאה וקרא, זה אל זה, ואמר: קדוש קדוש, קדוש, יי צבאות.

מלא כל הארץ, כבודו: או, בקול רעש גדול, אדיר וחזק, משימעים קול, מתנשאים, לעשת שרפים, לעשתם, משפחים ואומרים:

והיות בוערות, מראיהו בנהלי אש:	מואחד פתח בפל, בית יעקב אש:
בן חל מכלות כס, אש איכלה אש:	משפיעו שרף, לזהב שבים אש:
בן סתות גויותיו, ברשפי לבת אש:	ו מנדעושים חולי קרום, משלחני אש:
בן אש הדבור משמנו, הנמן באש:	ו מרעש מתנפלים, נלגלי כס אש:
בן סבול סבל, גוילים על ראשיהם אש:	אף רמזים אהותם, חרדת אש:
בן עיר לו קלו, ולא נשקעת האש:	אף ישדשו בקדש, נשפט באש:
בן שפחים יד שרפים, תחת פנפי אש:	ל שפאח ולמיון, שני שרפי אש:
בן שפכים כנפיהם, גחלי בהבת אש:	ל ואשים חרנלי, מלחבור עגל אש:
בן פורת למקים רשעים, להכניעם באש:	אנא עזוז ונבור, נערין פכתי אש:
בן אלהים במו, פדיונא מנפי האש:	א ליה העל שניע, לוקחי בת אש:
בן לחשפלה, מראיהו, מבראות אש:	בן פעל הר מור, נעקד על עצים ואש:
בן גוית סבי, פקשית פענן אש:	בן צוקה ננצל, מברירת עצים ואש:
בן צוא נשוב, חסיות, האות באנפי אש:	בן א אש חמאה נמדיקה, ובשרה כמאש:
בן ורשות ברוך כבודו, בלחמקודי אש:	בן חומקה נגלו, בשפחה על כמא אש:
בן עונות, במאמצי כס שביטו באש:	בן הפסא יפנע, לרובכ מברכת אש:
בן שונות פאר, קול בלהב אש:	בן יושר נמיצו בענינו תחת אש:

מן אז, בקול רעש גדול, אדיר וחזק, משימעים קול, מתנשאים, לעשת שרפים, לעשתם, משפחים ואומרים:

י"ה ברוך, כבוד יי מסקוטו: מסקוטו, מלפני תופיע, ותמלוק עלינו, כי מלכים, אהנו קד, מתי, תמלוק בציון, בקרוב גמנו, לעולם ועד, תשפון: תתגדל ותתקבש, בתוך ירושלים, עירך, דוד ודוד, ולגצח נצחים: ושנינו תראנה, מלכותך, בדרב האטור, בשברי עזך, על ידי דוד, כשיש צדקה:

אף קדוש, אש איכרה אש:	חלים ורועדים מדינה, נשפט באש:
בן ערות, מוענות כמאך, מראיהו אש:	טענים ופון, פקמורת, נתון על האש:
בן חלי אש:	ו השב, מיעוט הדלים ודכס,
בן אהנה במחנה רעש, ואחר ברעש אש:	בניחוס מן האש:

יצור ליום ב של ראש השנה

125

בן אהיה במלכה, בנחת גמיר אש:	בן אף שפנה בתיבה, לקבול סביבה חסות אש:
בן אהבתם מבור, רשפיה רשפי אש:	שעה, שיעה עמה, בית יעקב אש:
בן אהיה יד מלכי, ותדך בענית אש:	תשגלל מלך קדשך מברכה וצדקתך תתאש:
בן אהיה, כס היום מענה, הני אש:	תבינה ובינה, בללא רוח, משרתי אש:

י"ה בתי תמלוק בציון, בקרוב גמנו, לעולם ועד, תשפון: תתגדל ותתקבש, בתוך ירושלים, עירך, דוד ודוד, ולגצח נצחים: ושנינו תראנה, מלכותך, בדרב האטור, בשברי עזך, על ידי דוד, כשיש צדקה:

מחזור שנדפס בניו יורק תע"ב. הקטעים הכפולים מודגשים במסגרות. במחזור זה, אגב, כפלו לחזן משום מה את הקטע האחרון רק מתבות 'מתי תמלוק בציון', ולא מ'ממקומך' כמו שהוא במחזורים שלנו.

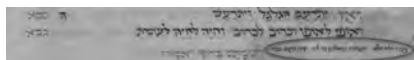
גלגולי הנוסח

במחזורים הקדומים שבכתבי יד ניתן לעקוב אחרי השתלשלות הנוסח. נתפוס לדוגמה את פיוט הקדושתא של הקליר לתפילת מוסף א' דראש השנה.

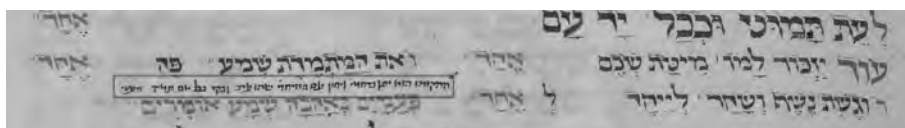
במחזור נירנברג (נכתב בשנת ה' אלפים צ"א) עדיין נמצא פיוטו של הקליר כמעט כמו במקורו.

הסילוק נדהיינו ונתנה תוקף' שהוכנס במקום סילוקו של הקליר כפי שכתבנו⁸⁴ מסתיים במילים "כסוד שיח שרפי קדש המקדישים שמך בקדש, דרי מעלה עם דרי מטה, ככתוב וקרא זה אל זה ואמר קדוש". לאחר מכן בא הקטע "והיות אשר הנה מרפעות", שהוא ההקדמה ל'ברוך כבוד ה' ממקומו' הנאמר על ידי החיות והאופנים. קטע זה מסתיים במילים "ואז יתרעם הגלגל ויתרעש הפסא, ואופן לאופן וכרוב ל'חיה לחיה לעמת פסא, לעמתם ברוך יאמרו..." – ותו לא. אין כאן את 'כבודו מלא עולם' הקיים בקדושתא כתר שבשבת רגילה, לפי שהפיוט הקלירי בא במקום הקדמה זו. [נאמנם מסתבר שגם המלים 'לעומתם ברוך יאמרו' לא היו בפיוטו של הקליר⁸⁴, אבל עדיין הן משתלבות למדי ואין כאן אי הבנה].

אבל בצד גליון כתב היד מופיעה הגהה המוסיפה את המלים "כבודו מלא עולם משרתיו שואלים זה לזה איה מקום כבודו" לפני 'לעומתם ברוך יאמרו'. ברור שהוספה זו מנתקת לגמרי את הקדמת הקליר מהפסוק 'ברוך כבוד ה' ממקומו' שעליו היא בנויה ואליו היא מתייחסת.



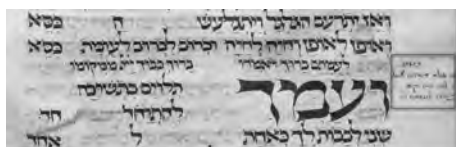
הקטע הבא הוא 'ועמך תלוים בתשובה להתיחד' שמהווה הקדמה לפסוק 'שמע ישראל', והמבנה שלו הוא חזרה בתשובה וקבלת עול מלכות שמים. הוא מסתיים במלים "רוגשת נשף ונשחר ליחד לאחד – פעמים באהבה שמע אומרים". גם כאן, ברור שהקליר גם לא כלל בפיוטו 'פעמים באהבה שמע אומרים', אלא התכוון שהחזן יסיים 'ליחד לאחד' – והקהל יענה: "שמע ישראל ה' אליהו ה' אחד". כאן 'פעמים באהבה שמע אומרים' כבר יותר מקלקל את המבנה. אבל עדיין אינו קוטע כל כך כמו ההגהה שבצד העמוד המוסיפה את המלים 'ממקומו הוא יפן ברחמיו... ערב ובוקר בכל יום תמיד'.



84. כך משמע מלשונות פיוטי הקדושה שניסוחם נראה בעליל כבא להחליף את נוסח הקבע. לדוגמא: פיוט הקדושה 'ועמך מוצאיך' השייך לקדושתא ד'ן חוג' (נדפס אצל ש' אליצור, רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, עמ' 291) מסתיים במילים "ערב ובוקר נשף ושחר פעמים באהבה נחויים", משפט זה נראה בעליל כבא להחליף את 'פעמים באהבה שמע אומרים'. ולא מסתבר שכוונת הפייטן הייתה שיאמרו את המשפט הזה ולאחר מכן שוב 'פעמים באהבה שמע אומרים'. וכן בפיוט הקדושה הבא 'ואתה בחורב נתעלית' (שם, עמ' 293), שהפייטן מסיימו "ולהשמיעם שנית לעין כל עם", מקביל ל'וישמיענו ברחמיו שנית לעיני כל חיי'. וראה עוד על כך במבוא לספר הנ"ל, עמ' 164.

הקטע הסופי הוא 'ואתה און קול מפאריך' שמהווה הקדמה ל'ימלוך ה' לעולם' ומסתיים במלים "שמע שנית מאלהיהם - להיות לכם לאלהים" ! ראו כמה יפה הקטע המקורי: הם ישמעו שנית [לאחר שכבר שמעו לראשונה בגאולת מצרים] מאלוהיהם את המלים 'להיות לכם לאלהים'. זה מקביל בדיוק לקדושת שבת 'וישמיענו ברחמיו שנית לעיני כל חי - להיות לכם לאלהים'. אבל ההגהה בצד העמוד מתמידה להוסיף את המלים "והוא ישמיענו ברחמיו שנית לעיני כל חי" - מקדושת שבת.

כך הוא המצב גם בכ"י מינכן 4.

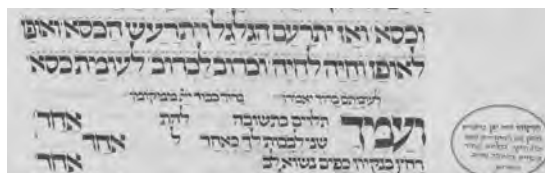


הצד השווה בשני מחזורים אלו, שהגהת הגליון ממקמת את נוסח הקבע 'כבודו מלא עולם' לאחר ההקדמה הפיוטית של 'ברוך כבוד ה' ממקומו'.

אולם במחזור ורוצלב שנכתב במאה הארבע עשרה, מוסיפות הערות הגליון את נוסח הקבע לפני הפיוט, כלומר: קודם מופיע 'כבודו מלא עולם', לאחר מכן הפיוט, ולאחר מכן הפסוק 'ברוך כבוד ה' ממקומו'. וכן 'ממקומו הוא יפן ברחמיו... שמע אומרים' מופיע לפני הפיוט, ורק אז 'שמע ישראל'.



מחזור ורוצלב - המאה ה"ד



מחזור ורוצלב

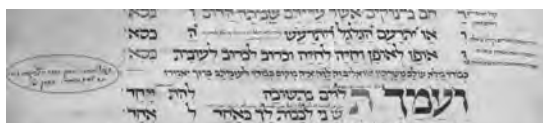
הוי אומר: כפל התוספות שאנו רואים במחזורים שלנו, דהיינו אותו הקטע מנוסח הקבע המופיע פעם לפני הפיוט [לקהל] ופעם אחרי הפיוט [לחזן], נמצא כאן בשני מחזורים נפרדים. מה

שמעלה על הדעת שהמצב במחזורים שלנו הוא שילוב של שני מנהגים, אחד נהג להוסיף את נוסח הקבע לפני קטע הפיוט המקביל, והשני נהג להוסיף את נוסח הקבע אחריו.

מחזור וורמייזא המפורסם [נכתב כשישים שנה לפני מחזור נירנברג, בשנת ל"ב] יכול להוסיף בהירות בעניין. בדפי המחזור רואים שני סוגי הוספות לפיוט הקדושה. הסוג הראשון מקביל להגהות שבמחזור נירנברג ומינכן, והם נכתבו על ידי הסופר עצמו, משום שהאותיות כתובות באופן יפה ומעוטר, ובדרך כלל בתוך השורה ולא בצד הגליון, אלא שהן כתובות בגופן קטן יותר.

זולת זה מופיעות הגהות בכתב יד קטן בשולי העמוד, המוסיפות את כל הקטעים של נוסח הקבע לפני המקבילה הפיוטית, כמו במחזור ורוצלב. מה שמעניין כאן במיוחד הוא שבהגהה כתוב 'הקהל אומרים...'.

כך לדוגמה הקדמת הפסוק 'קדוש קדוש' מסתיימת במלים: "דְּרִי מַעְלָה עִם דְּרִי מַטָּה. קוֹרְאִים וּמְשַׁלְשִׁים שְׁלוֹשׁ קְדָשָׁה לְקְדוֹשׁ (!) כְּפָתוּב וְקָרָא זֶה אֶל זֶה וְאָמַר קְדוֹשׁ..." ומיד מתחיל הפיוט 'וחיות אשר הנה מְרַבְּעוֹת'⁸⁵. בסיום פיוט זה, לאחר 'לְעֵמֶת פֶּסָא', משולב נוסח הקבע 'כבודו מלא עולם' ותו לא, אך בצד העמוד כתוב: "הקהל אומרים ברוך כבוד ה' ממקומו וכו' עד שמע אומרים – ועמך תלנויים". כלומר: יש להקדים את הנוסח הקבע למקבילה הפיוטית שהיא 'ועמך תלנויים' בתשובה להתיתחד'. וכן בתחנה הבאה, בסוף הפיוט 'ועמך תלנויים', המסתיים במלים "רוֹגְשֶׁת נֶשֶׁף וְשֹׁחַר לִיחָד לְאֶחָד", מופיע נוסח הקבע 'ממקומו... שמע אומרים', והגהת הגליון מוסיפה: "והקהל אומרים שמע ישראל וכו' עד להיות לכם לאלהים – ואתה און".



מחזור ורמייזא, בהערת גליון - הקהל אומרים ברוך כבוד ה' ממקומו וכו' עד שמע אומרים

מחזור וורמייזא מציג את תהליך ההתרחשות של הרכבת שני המנהגים: המנהג המוסיף את נוסח הקבע אחרי הקטע הפיוטי המקביל כתוב בגוף המחזור בכתב גדול של סופר, ובצד הגליון

85. מְרַבְּעוֹת (!), כך הניקוד שם. ואפשר שכן מובא בתשב"ץ קטן לתלמיד מהר"ם מרוטנבורג, סי' קיט (וראה במחזור של גולדשמידט, עמ' 216). יתכן שהפירוש הוא שהם מסובכות את הכסא מארבע רוחותיו. ואפשר שזה כמו 'מרובעות' אלא על דרך צורת המפצל הארמית שהיא 'מפצל', ואין פ' הפועל נקודה בקובץ. בעדת התימנים אומרים עד ימינו בתפילת 'מגן אבות' שבלייל שבת 'ומניח בקדושה לעם מְדַשְּׁנִי עוֹנֵג' תחת מְדַשְּׁנִי. והעירני הרב אהרן גבאי הי"ו שכן הוא מנוקד בהרבה סידורים עתיקים, גם אשכנזיים.

מופיע בכתב יד המנהג המוסיף את נוסח הקבע לפני הקטע הפיוטי – כשהוא מיועד לקהל, בדיוק כמו שהמצב במחזורים הנפוצים כיום.

תהליך הוספת קטעי הקבע בצד הפיוט לא התרחש אלא רק לגבי הפיוטים שבתוך הקדושה, אך לגבי פיוט ה'סילוק' שהוא בעצם מקדים את הפסוק הראשון לא עשו כך, אלא המשיכו בהשמטת נוסח הקבע ולא אמרו אלא 'ככתוב על יד נביאך'. במחזורי נוסח אשכנז זהו המצב גם בימינו, ואילו במחזורי נוסח ספרד הוסיפו את קטעי 'נקדישך' ו'כתר' על פי האריז"ל, אבל זה תהליך שקרה הרבה יותר מאוחר, כשהסידורים היו כבר מודפסים והתבנית קבועה, ולכן כל תהליך פיצול ה'חזן' וה'קהל' לא התרחש כאן.

מדוע ויתרו הקהילות על הקטע הראשון של נוסח הקבע ולא נהגו בו כמו בשאר חלקי הקדושה? התשובה לזה היא שה'סילוק', אותו קטע המקביל לפתיחת הקדושה של נוסח הקבע, הוא מרכיב בסיסי ויסודי מאוד בכל פיוטי הקדושתא. אין קדושתא בלא סילוק, וזה בכל פיוטי הקדושתא, הן אלו של ארבע פרשיות, או של ימים טובים, או סתם שבתות מיוחדות שנתקנו להם קדושתאות על ידי הפייטנים הקדמונים. אך פיוטים המשולבים בקדושה עצמה היו דבר נדיר יותר. כנראה לכן התבסס נוסח הקבע הרבה יותר בתוך הקדושה, עד שבסופו של דבר אפילו בימים נוראים הוא קבע לעצמו מקום בצד פיוטי הקדושה. ולא עוד אלא שבחלק מן הקהילות הוא דחה את הפיוט ממקומו והפסיקו לאומרו.

מן העניין גם לציין שבמחזור בני רומא ננקטה דרך אחרת: שם נשתבץ הפיוט לאחר הקדושה, כפיוט בפני עצמו, ובכך נחסך כל הבלבול של עירוב שני פיוטים זה בזה. מכל מקום גם באופן זה איבד הפיוט את פשרו, שכן העיקר – פסוקי הקדושה – חסר מן הספר.

לסיכום: פיוטי הקדושתאות נתחברו במקורם כתחליף לנוסח הקבע, אבל בשלב מאוחר יותר כבר לא ויתרו על פיוט הקדושה הרגיל ואמרו את שניהם. מנהג קהילות איטליה המובא במחזור בני רומא היה לומר את הפיוט לאחר הקדושה⁸⁶, ואילו בקהילות אשכנז שילבו את הפיוט בתוך נוסח הקבע של הקדושה. קשה לדעת מתי בדיוק התחיל תהליך, אולם הוא התחיל לפני זמן רב, כפי שאנו רואים בכתבי היד. בסידור הרוקח כתוב: "במוסף שבת ובכל קדושות יום הכפורים מתחילים 'כבוד'... לכך כל קדושות יום הכפורים אומר 'ממקומו' (פירושי סידור התפילה לרוקח, מהד' הרשור, עמ' תקעא). הקטעים 'כבוד' ו'ממקומו' הם קטעים של נוסח הקבע, ולא של הפיוטים המיוחדים.

תהליך חדירתו של נוסח הקבע לתוך פיוט הקדושה היה מדורג: בתחילה עדיין לא נקטו ממנו אלא את המלים האחרונות שלפני הפסוקים, דהיינו 'וקרא זה אל זה ואמר', 'לעומתם ברוך יאמרו', 'פעמיים באהבה שמע אומרים'. אך אט אט הלכו והוסיפו עוד ועוד מלים. וכאמור, היו כאן שני מסלולים נפרדים: אחד מהם שילב את קטעי נוסח הקבע לפני קטעי הפיוט המקבילים, השני שילב אותם לאחר קטעי הפיוט, ובסופו של דבר השתלבו שני המסלולים, כשהראשון מוקדש לקהל והשני לחזן. אלא שכל זה גרם שפיוט הקדושה איבד את משמעותו הבסיסית – הקדמה לפסוקי הקדושה.

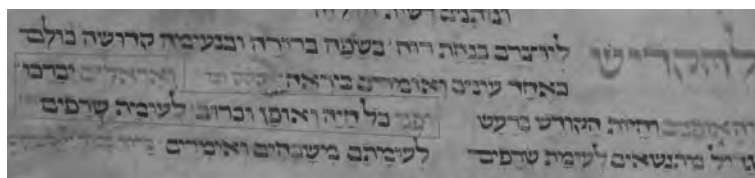
86. ביום כיפור. אך בר"ה לא אמרו שם פיוטים כלל בחזרת הש"ץ.

הערה על קדושת יוצר

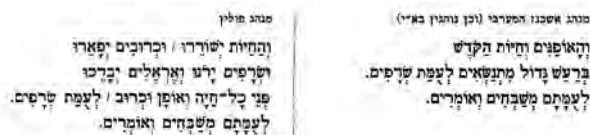
כנראה שגם בפיוטים הנאמרים בקדושת יוצר היו חלקים שבאו להחליף את הנוסח הקיים, ולבסוף שולבו יחד עמו ובמקביל אליו. כעדותו של רבי אפרים מבונא מבעלי התוספות⁸⁷: "ונקרא [הפיוט] אופן, משום דבמקום 'והאופנים וחיות הקודש' דאית ליה למימר – קאמר ליה". ענין מבנה ברכת יוצר והפיוטים המשולבים בה מצריך בירור בפני עצמו, אבל נביא דוגמה אחת: בכל היוצרות של ימים טובים מופיע במחזורי נוסח פולין לפני 'והאופנים' הקטע דלהלן: "וְהַחַיּוֹת יִשְׁוֹרְרוּ וְכָרוּבִים יִפְאָרוּ וְשָׂרִפִּים יִרְנוּ וְאַרְאֵלִים יִכְרְכוּ פָנֵי כָל חַיָּה וְאוֹפֵן וְכָרוּב". לשונו של קטע זה תמוהה בסופה: מה פירוש 'ואראלים יברכו פני כל חיה ואופן וכרוב'? האראלים מברכים את פני החיות?

התשובה היא שהשורה הזאת באה במקום 'והאופנים וחיות הקודש'. היא היתה נוסח אחר שהיו קהילות שנהגו לומר אותו בימים טובים. במחזור עתיקים אפשר לראות זאת באופן ברור. נביא דוגמה ממחזור נירנברג: בתחילת המחזור יש יוצר כללי ליום טוב שחל להיות בשבת נכמו שבסידורים שלנו משולבים אוכורי שבת בתוך תפילות יו"ט, למקרה שיו"ט יחול בשבת, ובמקום שהנוסח מתפצל יש שני טורים: 'המאיר לארץ' לעומת 'לאל אשר שבת' [במחזור זה לא אמרו 'הכל יודוך', לפחות בשבת שחל בה יום טוב]. ולאחר מכן 'והאופנים' ומולו – בטור מקביל – מופיע הקטע של 'והחיות', ונצטט אותו משם כצורתו: "...וְאַרְאֵלִים יִכְרְכוּ וּפְנֵי⁸⁸ כָּל חַיָּה וְאוֹפֵן וְכָרוּב לְעֻמַּת שָׂרִפִּים, לְעֻמַּת מְשֻׁבָּחִים וְאוֹמְרִים".

הנה התמונה ממחזור נירנברג, שני הנוסחאות בטורים מקבילים:



ובמחזור גולדשמידט:



כעת מובנות היטב המלים העמומות 'פני כל חיה ואופן וכרוב', שכן ההמשך שלהן היה 'לעומת שרפים'. אבל מכיוון שהוסיפו את השורה הזו לפני 'והאופנים', ולא במקומו – נתייתם הקטע מסימונו ונשארו המלים 'פני כל חיה ואופן וכרוב' ללא המשך שיסביר את משמעותן.

⁸⁷. מובאת במבוא של א"א אורבך לערוגת הכושם, ח"ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 41.

⁸⁸. ברוב המחזורים כתוב 'פני' ולא 'פני', אבל גם בנוסח 'פני' מדובר בתחילת משפט ולא בהמשך של 'יברכו'.

השיבוש הזה הוא חדש יחסית, ואפשר לעקוב אחריו. במחזורים ישנים יותר של נוסח פולין, כגון מחזור ספרד, ורשה תרנ"א, הוא עדיין לא נמצא.

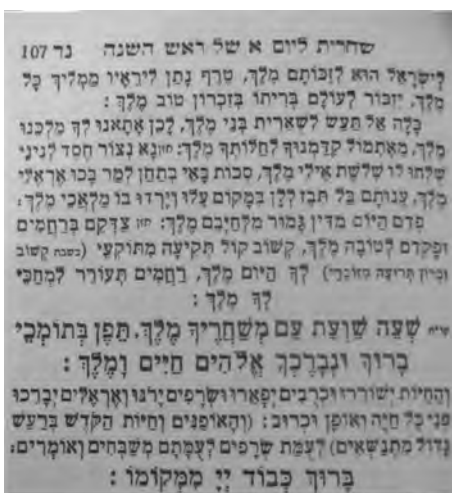
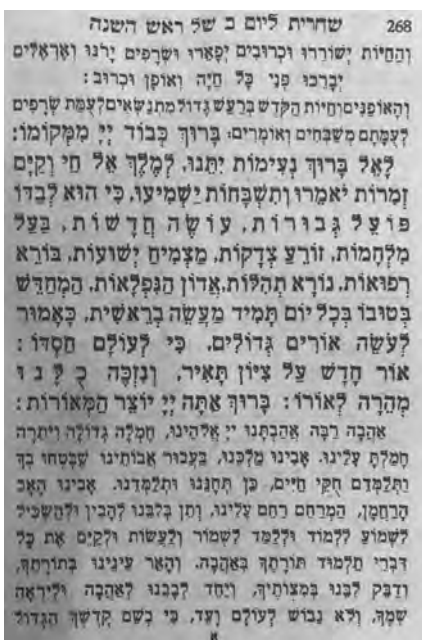
והחיות ישוררו וכרובים יפארו ושרפים ירנו ואראלים יכרכו.
פני כל חיה ואופן וכרוב לעומת השרפים. לעמתם משבחים
ואומרים. ברוך כבוד יי מקומו:

אבל במחזור למברג תרס"ו ומחזורים מאוחרים יותר, כגון ניו יורק תער"ב, כבר מופיע המשפט 'והאופנים וחיות הקודש מתנשאים לעומת שרפים' בסוגריים.

והחיות ישוררו וכרובים יפארו ושרפים ירנו ואראלים יכרכו פני כל חיה
ואופן וכרוב: והאופנים וחיות הקודש ברעש גדול מתנשאים לעומת
שרפים לעומתם משבחים ואומרים: ברוך כבוד ייזוה מקומו:

המדפיסים נהגו להוסיף בסוגריים נוסחים שונים, כשלא רצו להכריע ביניהם, אבל בסופו של דבר הסוגריים התבטלו ב'מחזור רבא' הנפוץ של נוסח פולין⁸⁹ והמשפט נכנס לתוך הנוסח הרגיל, וכך קיבלנו את הנוסח שלפנינו: 'והחיות ישוררו וכרובים יפארו ושרפים ירנו ואראלים יכרכו פני

89. בנוסח אשכנז שבמחזור רבא הוותיק של 'אשכול' נשארו הסוגריים ביום ראשון של ראש השנה, ואילו ביום שני הם התבטלו. להלן תצלומים:



כל חיה ואופן וכרוב, והאופנים וחיות הקדש ברעש גדול מתנשאים לעמדת שרפים, לעמדתם משבחים ואומרים".

יש לציין שבמחזורים חדשים ומעודכנים יותר שמו לב לעניין זה ותיקנו את המעוות.



לסיכום: הקדושתא היא פאר היצירה של תקופת הפייטנות הקלאסית, ביסודה היתה כנראה לב התפילה, ופיוטה נאמרו על ידי החזן (והמקהלה) בניגונים מיוחדים שכנראה התאימו למקצבי הפיוטים השונים המשולבים בה. היא עברה גלגולים ותמורות במשך הדורות, ובסופו של דבר נוצקה במחזורי נוסח אשכנז לענפיו כתבנית הנמצאת במחזוריים שלנו עד היום. אלא שבכל אותם גלגולים ושינויים שעברו עליה נעשו חלקים ממנה סתומים וחתומים, והיום הם משמשים כשרידים המרמזים על תפארת העבר.

נספח א: שרשרות הפסוקים בחוליה הראשונה

בתוך שלושת פיוטי הקדושתא הראשונים שולבו פסוקים בין גוף הפיוט לחתימתו, כפי שרואים מכתבי היד של המחזוריים ודפוסים ישנים, וכן מפירושי הראשונים שנכתבו על הפיוטים, הכוללים פירוש על הפסוקים. פסוקים אלו חשובים ביותר למבנה פיוט והבנתו. ולאחרונה הועלתה השערה שהפסוקים האלו קדמו לפיוטים, והיו חלק מנוסח הקבע של התפילה בזמן הקדום, בדומה לפסוקים שנהוג לומר בברכת המזון לפני חתימת הברכה הראשונה והשנייה⁹⁰. כלומר: הפייטנים ארגו את פיוטיהם סביב הפסוקים⁹¹.

הצד השווה בשלושת הפיוטים הראשונים, שהם מורכבים מגוף הפיוט, שרשרת פסוקים, ועוד מחרוזת של חתימה העומדת בפני עצמה ואינה קשורה לסדר הא"ב של גוף הפיוט. עניינה הוא קישור הפיוט לחתימת הברכה. בכתבי יד עתיקים שהתגלו בגניזה הקהירית היא נקראת כְּרוֹג' בלשון הערבית, דהיינו יציאה.

הפסוקים האלו שחצצו בין הפיוט העיקרי ובין חרוז החתימה – הושמטו כולם במחזוריים הרגילים של ימינו⁹², זולת פסוקי 'מלוך' ו'אתה קדוש' שלאחר פיוט המשלש. נשאר רק שריד מ'מקום העקירה' המצביע על כך שפעם היה כאן משהו. השריד הזה הוא המילה 'חזן' המופיעה פעמיים בכל הפיוטים האלו, בלי טעם ובלי פשר. וכן העובדה שהחרוז האחרון אינו משתלב אף פעם עם האקרוסטיכון של כל הפיוט.

90. דהיינו 'כאמור פותח את ידך' בברכה ראשונה (בנוסח ספרד), ו'ככתוב ואכלת ושבעת' בברכה השנייה.

91. וכן ממשע מלשון ר"י החסיד שנביא להלן: "הפסוקים הם יסוד הקרובץ, שמהם נתייסדו". וראה בנידון זה אצל ש' אליצור, 'שרשרות הפסוקים בקדושתא והברכה הקדומה', תרביץ, עז, ג-ד (תשס"ח), ובעיקר בעמ' 435.

92. ראה על כך במבוא למחזור ר"ד גולדשמידט לראש השנה, עמ' לו. ובמאמרו של ר' חיים ישראל טסלר שהוזכר בראשית המאמר. לדבריו של טסלר, המחזור האחרון בו נדפסו הפסוקים הוא מחזור 'מעגלי צדק' במהדורתו השנייה שנדפסה בסביוניטה-קרימונה בשנים שי"ז-ש"כ. במהדורה הבאה, שנדפסה בונציה בשנת שכ"ח כבר הושמטו הפסוקים לגמרי. במחזורי מנהג פולין הושמטו הפסוקים כבר בסוף שנות הרי"ש.

הבאנו בגוף המאמר את שתי המחרוזות האחרונות של המגן 'שושן עמק אוימה' עם שילוב הפסוקים. נעתיק זאת כאן כפי שהם מודפסים במחזורים בני ימינו, עם המלה 'חזון':

נאור עמך הפליחה / נבון מהר לסלחה.

(חזון) נב שפתינו הצליחה / נאק שמעה וסלחה.

שפתינו מדוכבות ישנים / ינצחוד בעל שושנים.

(חזון) חדשים וגם ישנים / כמגנת אב נשענים:

לשם מה נזכר פעמיים 'חזון'?

דוגמה נוספת: המגן "אז מאז זמות" של קדושת שבת שקלים בנוי לפי סדר א"ב עד אות ל', והנה שתי המחרוזות האחרונות כפי שהן מודפסות בסידורים:

מורח משאם הגד לו שאת / ישרם להליין הלוי ראש לשאת.

(חזון) כפרם פין תת לאמים משאת / לנטלם לנשאם ככי תשא אתו.

ראשי על כל ראש נשאת / גוי על נפי מרומי קרת התנשאתה.

(חזון) אהבה על כל פשע כפית / בגין על ימונד לגונני התנשאתה.

אף כאן – פעמיים חזון, וללא אקרוסטיכון, וכך בכל פיוטי הקדושתא: תמיד יש סיום כפול למגן ולמחיה, כאשר המחרוזות האחרונה לא קשורה לסדר הפיוט, ויש פעמיים 'חזון'. מה הסיבה לסדר המשונה הזה?

התשובה היא הפסוקים שהושמטו. הם נמצאים תמיד לפני שתי השורות האחרונות האלו. כשהראשון שבהם קשור לסוף הפיוט, והאחרון שבהם קשור למחרוזת החתימה הזאת העומדת בפני עצמה ואינה חלק מהפיוט העיקרי. בפיוט המגן שהבאנו כאן, השורה האחרונה מסתיימת "לנטלם לנשאם ככי תשא את", וההמשך הוא "ככתוב: כי תשא את ראש בני ישראל", היינו הפסוק הראשון של קריאת הפרשה [כך תמיד בכל שבתות ארבע הפרשיות]. אחרי זה באה רשימת פסוקים, והאחרון שבהם הוא: "ואתה ה' מגן בעדי כבודי ומרים ראשי", המקדים את חרוז החתימה הבא אחריו הפותח "ראשי על כל ראש נישאת" ומסיים מעניין הברכה.

זו גם הסיבה לציון הכפול 'חזון'. שכן כשעוד נאמרו הפסוקים היה החזון מסיים בקול את המחרוזת האחרונה, ולאחר מכן אמרו (החזון או גם הקהל) את הפסוקים, ולאחריהם הגיעה מחרוזת החתימה, שאותה שוב סיים החזון בקול. אבל לאחר שנעקרו הפסוקים מן הפיוט, נותר הציון הכפול 'חזון' בלי פשר ובלי טעם. המצב נעשה מוזר במיוחד בפיוטי המשלש, שם לפעמים נהגו הפייטנים להכפיל את התבנית "מחרוזת + פסוק" עד שלוש וארבע פעמים, ובכל אחת מהמחרוזות האלו הופיע הציון 'חזון'. גם כאן הפסוקים הושמטו, אולם ציוני ה'חזון' נשארו, וכך נראה למשל בסידורים המשלש של פרשת שקלים:

קצובה היא זאת לשועים וקלים / קצינים ורשים יחד בך שקולים / קצין לכל יעוז מול מקהלים / קרוא לומר הונו פדעני מעקולים.

רוב עם אשר לא יספר / רב עם צעיר מעשרים להספר / ראויים לעונש וזהר בסדר להתפר /
רשע וכל פשע לכפר ולהפר.

שעורים בזה שעור במפקד להגבר / שתילמו לנשיאת ראש אותם לחבר / (חזון) שקלי כסף
כפורים בפרם להדבר / שמונים לזכרון תת לכל העובר.

תמרו מאז כל עדת קדושים / תרום בשלשה פרקים תרומת קדשים / (חזון) תכונה לבדק תבית
וכל אישים / תת ביד הבהנים כסף הקדשים.

תפן באזן פיד מיט רפשו / תביט בדכיניו ועוד כל תכפישנו (חזון) תקרא דרור כמאז בו להחפישנו
/ תת תמון לאמים תחת נפישנו.

תנפור להעלות נשואי רחם מדכים / תמוכים נזורים בהוד טוב עדים / (חזון) תוקף עוז אדרוד
על ים / תנפור לעם מספרם כחול הים. [ימלוד ה' לעולם וכו']

המודרות בולטת כאן: ראשית, האות תי"ו חוזרת על עצמה משום מה שלוש פעמים, ושנית:
הציון 'חזון' חוזר כאן ארבע פעמים החל מהאות שי"ן, על מה ולמה?

כעת נעתיק שוב את הנוסח, כפי שהוא עם הפסוקים:

קצובה היא זאת לשועים וקלים / קצינים ורשים יחד בה שקולים / קצין לכל יעוז מול
מקחלים / קרוא לומר הזני פדעני מעקולים.

רוב עם אשר לא יספר / רב עם צעיר מעשרים להספר / ראויים לעונש וזהר בסדר להתפר /
רשע וכל פשע לכפר ולהפר.

שעורים בזה שעור במפקד להגבר / שתילמו לנשיאת ראש אותם לחבר / (חזון) שקלי כסף
כפורים בפרם להדבר / שמונים לזכרון תת לכל העובר.

בכתוב: כל העבר על הפקדים מחצית השקל בשקל הקדש, ונאמר: העשיר לא ירבה והדל לא
ימעיט ממחצית השקל, ונאמר⁹³. כפר נפש איש עשירו ורש לא שמע ועדה, ונאמר⁹⁴. לכל זמן
ועת לכל חפץ תחת השמים⁹⁵.

תמרו מאז כל עדת קדושים / תרום בשלשה פרקים תרומת קדשים / (חזון) תכונה לבדק
תבית וכל אישים / תת ביד הבהנים כסף הקדשים.

בכתוב⁹⁶: ויאמר יהוה אל הבהנים כל כסף הקדשים אשר יובא בית ה' כסף עובר איש כסף
נפשות ערכו כל כסף אשר יעלה על לב איש להביא בית ה'. ונאמר⁹⁷. כסף אשם וכסף תפאות
לא יובא בית ה' לבהנים יהיו.

93. משלי יג, ח.

94. קהלת ג, א.

95. מובאים כאן עוד פסוקים, אולם קיצרנו.

96. מ"ב יב, ה.

97. מ"ב יב, יז.

תַּפֵּן בְּאוֹן פִּיד מִיט רַפְּשָׁנוּ / תַּמִּיט בְּרַכְנוּ וְעוֹד כֹּל תַּכְפִּישָׁנוּ (חזן) תַּקְרָא דְרֹד בְּמֵאָז בּוֹ
לְהַחְפִּישָׁנוּ / תַּת הַמֶּזֶן לְאִמִּים תַּחַת נַפְשָׁנוּ.

בכתוב⁹⁸: פִּי אֲנִי ה' אֱלֹהֶיךָ קְדוֹשׁ יִשְׂרָאֵל מוֹשִׁיעֶךָ נִתַּתִּי כְּפָרֶךְ מִצָּרִים בּוֹשׁ וּסְכָא תַחְתִּיךָ.

תַּזְבֹּר לְהַעֲלוֹת נְשׁוּאֵי רַחֵם מִדְּבָרִים / תַּמוּכִים נְזוּרִים בְּהוֹד מוֹכ עֲדִים / (חזן) תוֹקֶף עוֹז
אֲדִרֹךְ עַל יָם / תַּזְבֹּר לָעַם מִסְפָּרָם בְּחוֹל הַיָּם.

בכתוב⁹⁹: וְהָיָה מִסְפָּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כְּחוֹל הַיָּם אֲשֶׁר לֹא יִמַּד וְלֹא יִסְפֹּר וְהָיָה כְּמִקּוֹם אֲשֶׁר יֵאָמֵר
לָהֶם לֹא עָמְי אַתֶּם יֵאָמֵר לָהֶם בְּנֵי אֱ-לֹהִים. וְנֹאמַר¹⁰⁰: אֲסַפְּרָם כְּחוֹל יַדְבֹּן הַקִּינִצִּי וְעוֹדֵי עֵמֶךָ.
וְנֹאמַר: יִמְלֹךְ ה' לְעוֹלָם וָכֹף, וְנֹאמַר: וְאַתָּה קְדוֹשׁ וְכו'.

ובכן, המפתח לפתרון התמיהות הוא הפסוקים. כל 'חזן' מופיע בדיוק במחרוזות שלאחריה
באים פסוקים. והאות ת' נכפלת שלוש פעמים, כדי להביא עוד ועוד פסוקים, כפי שכבר כתבנו
שבמשלש לפעמים שיכפלו הפייטנים את התבנית 'מחרוזות' + פסוקים שלוש ואף ארבע פעמים¹⁰¹.
בסידורים שלנו לא שרדו הפסוקים, אבל ציוני ה'חזן' נשארו כזכר לחורבן.

עקירת הפסוקים היא חסרון גדול גם מצד הבנת הפיוט, הן מצד הקשר שלהם לפיוט, קשר
שעליו עמדו מפרשי הפיוטים הקדמונים, והן מצד שמחרוזות הסיום בנויה תמיד על הפסוק שלפניה.
ולפעמים גרם הדבר לשיבוש הניקוד, כמו למשל בפיוט המגן 'את חיל' שבשחרית יום א' דראש
השנה, שמחרוזות הסיום שלו היא: "נַעֲלָה בְּדִין עֲלוֹת בְּתִרְוָעָה, גִּיא עִם דְּרִיָּה לְרוֹעֶעָה". המלה 'נעלה'
נובעת מסוף הפסוק "כִּי לְאֱלֹקִים מְגִנִּי אֶרֶץ מֵאֵד נַעֲלָה", אבל מכיון שהפסוק הזה כבר הושמט מן
המחזורים, ניקדו המדפיסים בחלק מן המחזורים 'נַעֲלָה בְּדִין', בסגול.

עניין הזלזול בפסוקים התחיל כבר בתקופת הראשונים, ואנו מוצאים שאחד החסידים
הקדמונים הזהיר על כך, כפי שמובא בספר חסידים¹⁰²:

ושמע החכם שהיו סביביו אומרים הקרובך במשך [=באריכות] והפסוקים היו ממהרים.
אמר להם: הפסוקים הם יסוד הקרובך, שמהם נתיסדו, כשם שאתם מנגנים את הקרובך
במשך כך תעשו להפסוקים, שלא יהיו הפיוטים עיקר ואשר ברוח הקודש טפל, לא שימהרו
פסוק כאשר קצים בו ולטורח עליהם.

אמנם למנהג הקהילות יש יסוד ממנהגו של מהר"ם מרוטנבורג, שלא היה אומר "הפסוקים
שבתוך הקרובות" כעדות תלמידו בעל 'תשבץ קטן' (סימן קד). ומכל מקום, גם אם אין אומרים
הפסוקים בפועל, לא יפה עשו המדפיסים שהשמיטום, משום שהבנת הפיוט נפגמת מאוד ללא
הפסוקים. ראוי לציין לשבח מדפיסי מחזורים שהחזירו עטרה ליושנה והדפיסו מחדש את

98. ישעיה מג, ג.

99. הושע א, ב.

100. תהלים קלט, יח.

101. אם כי יצוין שזהו נדיר למדי.

102. סי' רנו.

הפסוקים: מחזורי גולדשמידט-פרנקל; מחזור וילנא 'כתר מלכות' לראש השנה; יוצרות לארבע פרשיות עם פירוש תלמיד רש"י; ויוצרות לארבע פרשיות מהדורת 'תכין ליבם' שעל ידי הרב שמעון סופר.

בהקשר זה נציין את הפסוקים שאומרים גם בימינו ב'סליחות' לפני כל סליחה, שהתמזל מזלם ולא נעקרו מן הסליחות. מסתבר שגם כאן הפיוטים היו קשורים לפסוקים, אף שהקשר פחות מובהק. אבל במקומות לא מעטים אפשר לראות שעניין הסליחה קשור לפסוקים הבאים לפניה.

נספח ב: טבלת השוואה של כמה קדושתאות

כדי להקל על הקורא להתמצא בסבך מרכיבי הקדושתא, נציג כאן טבלה של אחת עשרה קדושתאות, היינו שבע הנמצאות במחזורי הימים הנוראים (שתי שחריות של ראש השנה, מוסף היום הראשון, וארבע תפילות היום של יוה"כ), וארבע הקדושתאות של שבתות ארבע הפרשיות. הטבלה מקבילה את הקדושתאות זו לזו, וכך יתחוור לקורא בקלות מבנה הקדושתא.

מגן	חוליה ראשונה		חוליה שנייה		חוליה שלישית	
	מחיה	משלש	פיוט ד'	פיוט ה'	פיוט ו'	ח' - סילוק
שחרית 'א' דר"ה (הקליר)	את חיל יום פקודה	תאלח זו כחפץ להתעיל	אבן חוג מצוק נשיה	אדרת ממלכה	1. אם אשר בצדק נתיישנה 2. אאפיד גזר איום	אדירי איומה מלך במשפט יעמיד ארץ
שחרית ב' דר"ה (רבי) שמעון בן יצחק	תמים פעלך	שולחתי	אדר והוד	1. אתן לפועלי צדק 2. שבתי נראה	1. מלך עליון אמין המנושא 2. כל שנאני שחק	אשר מי עשה כמעשיך
מוסף א' דר"ה (הקליר)	אופד מאז	תפן במכון	אף אורח משפטיך	אומץ אדירי כל חפץ	ימלך עליון אדיר דר במרום	ונתנה תוקף
שחרית יום כיפור (רבינו) משולם בי"ר קלוגימוט)	אמצח עשור	תאות נפש	אחדת יום זה	מורה חטאים	אדר יקר אלי	מי יתנה תוקף תהלתך
1. אנא אלהים חיים 2. אך אתים בחין לפניך 3. אמרו לאלהים 4. מעשה אלהינו 5. אשר אומין תהלתך 6. על ישראל אמונתו 7. אפסי ארץ כדברו הקים 8. מי כמון אדיר במרומים 9. אין כמון באדירי מעלה 10. נאמריך באימה 11. רוממו אל מלך נאמן 12. רוממו אדיר וגורא 13. אמונתך בעליונים 14. הנקדש באלפי אלפים 15. אלי שחק חצובי להבים 16. אין מספר לגדודי צבא חילך						

1. בימים נוראים פיוט זה בא בתבנית העסתריטא.
2. הפיוט הזה הוא חריג: הוא קיקלר ואינו עסתריטא כמתבקש בימים נוראים, ומה גם שלפניו יש כבר את פיוט ו', אתן לפועלי צדק. מסתבר שהקיקלר הזה אינו חלק מהקדושתא המקורית.
3. מכתבי היר של הגניזה עולה שהיה לפני 'אדיר דר במרום' רהיט נוסף, 'משפט אות ברית בתרים'. ראה ש' אליצור, רבי אלעזר יירבי קליר: פיוטים לראש השנה, ירושלים תשע"ד, מבוא, עמ' 23, ושם, עמ' 316.
4. זהו אינו הסילוק הקלירי המקורי, שהוא 'מי לא ייראך'. ראה ש' אליצור, שם, עמ' 26.
5. לאחר פיוט זה בא פיוט נוסף 'אנוש מה יזכה', אולם הוא איננו המחיה, והוא תוספת שנכנסה לתוך הקדושתא המקורית.
6. יש קהילות המוסיפות כאן 'האדרת והאמונה', אולם זה אינו חלק מהקדושתא.
7. לאחר זה בא 'לאל עורך דין', אולם הוא פיוט בפני עצמו ששולב בתוך רוב הקדושתאות של ימים נוראים, ואינו חלק מהן.

1. בימים נוראים פיוט זה בא בתבנית העשיריאות.

2. אחרי פיוט זה בא פיוט 'אנוש איך יצדק', אבל הוא תוספת שאינה חלק מהקדושתא המקורית.

3. במנהגים שונים באו כאן רהיטים נוספים, ראה מבואו של ר' דניאל גולדשמידט למחזור יום הכיפורים, ירושלים תש"ל, עמ' מ. באופן כללי קשה לדעת מה היו הרהיטים הקליריים המקוריים.

4. זהו אינו הסילוק הקלירי המקורי, אלא 'מי ימלל גבורות חַיִּילִךְ' שנשאר במנהג צרפת, נרפס במחזור גולדשמידט ליו"כ, עמ' 397.

5. זהו בעצם הפזמון של הקיקלר 'אדר בתואר נכון' מקדושתא קלירית שעדיין לא התגלתה. במנהג רומא נהגו לומר קדושתא זו, והיא מודפסת במחזורי רומא. במנהגי אשכנז וצרפת היא נדחתה מפני הקרובה של ר' מרדכי ב"ר אליה, אולם מכיון שמקרובה זו הגיעו אלינו רק שלושת פיוטי החוליה הראשונה (המגן, המחיה והמשלש) השלימו הקהילות את החסר בפיוטים מן הקרובה הקלירית ועוד, ובסופו של דבר גם אלו הושמטו ולא שרד מהם במנהג פולין אלא רק הפזמונים. ראה ע' פליישר, 'לחקר תבניות הקבע בפיוטי הקדושתא', סיני, סד (קצין תשכ"ט), עמ' מ; דניאל גולדשמידט במבואו למחזור ליום כיפור, עמ' מז.

6. אלו הפזמונות של העסטרייטא (הקלירית?) 'אפאר למלכי בקודש', גם ממנה לא שרדו במנהג פולין כיום אלא רק הפזמונים.

7. זהו הפזמון של 'אל אדיר רב חילו' שהוא פיוט ז' מן מקדושתא קלירית לא ידועה. גם כאן הושאר רק הפזמון. על מבנה קדושתא זו ראה ש' אליצור, 'לבירור הרכבה וייחוסה של קרובת "אב ידעך מנוער" לתפילת הנעילה', וביום צום כיפור ייחתמון: קובץ מאמרים על יום הכיפורים, א' בזק (עורך), אלון שבות: תכונות תשס"ה, עמ' 223-230.

8. זהו פזמון הקיקלר 'מערב עד ערב אנצחה', רק הפזמון שרד במנהג פולין. הפיוט בשלמותו נאמר במנהג אשכנז המערבי.

9. פיוט זה התגלה בגניזה, והתפרסם ע"י אליצור, שם.

10. הפיוט זה אינו אלא רהיט מתוך הקדושתא הנ"ל, אלא שהסילוק המקורי אבד ונשכח כנראה בשלב מוקדם, לפיכך הוצב 'שערי ארמון' במקום הסילוק. הסילוק האמתי הוא 'אנא למענך עזורה', והוא התפרסם ע"י אליצור, שם. יש לציין כי מובא שם במאמר 'דהיט' נוסף, 'זה אות אומנה', שבא בכתבי יד לאחר או לפני 'שערי ארמון', אולם לדברי אליצור, מחמת סגנונו יש לפקפק בשיכוך לקדושתא המקורית.

11. ראה בהערה הקודמת.

	חוליה ראשונה			חוליה שנייה		חוליה שלישית	
	מגן	מחיה	משלש	פיוט ד'	פיוט ה'	פיוט ז' - דהיטים	ח' - סילוק
שבת שקלים	אז מאז זמנות	מעתיק פלוסים	קצובה היא זאת	מי יוכל לשער	אומן בשמעו	1. אותות שקלים מליצים יושר 2. אב מראש בן זאת הפרשה ²¹	אז ראית וספרת
שבת זכור	אזכיר סלה	תמימים בעודם בסין	אצילי מרעי הזכרת	[א'ל נא] בלשון אשר	אין קוצץ איש	זכור אמירת פה ²²	אלהים אל דמי לך
שבת פרה	אצולת אומן	ממרה חוקה גזר	קפאון חוק אלפת היקר	אמרתי אחכמה	אצורה ומופרשה סנונה	פרה באומן אומץ ²³	אין לשוחח עוצם נפלאותך
שבת החודש	אתיית עת דודים	מרימי עול עגלה	קיחת עליית עקד	רבות עשית	אבי כל חזות ראש	1. חודש אשר אומן 2. ראשון לתיקון תקופות ²⁴	הוא נקרא ראש וראשון

הפייטנים המאוחרים נהגו לעצב את קדושתאותיהם בצלם דמות תבנית הקדושתאות של הפייטנים הקדומים, לא רק בנוגע למספר הפיוטים וקטעי הקבע השזורים בקדושתא, אלא לפעמים אפילו הפיוטים עצמם נעשו ממש בחיקוי תבנית הקדושתא מן הפייטן הקדום. דוגמא יפה לכך היא קדושתת 'אמצת עשור' לשחרית יום כיפור מאת רבינו משולם ב"ר קלונימוס, שעשויה בדמותה של קדושתת 'שושן עמק איומה' של הקליר למוסף יום כיפור. בספר 'עמודי העבודה' של ר' אליעזר לאנדסהוט (עמ' 271) העמיד את חלקי הקדושתא זו מול זו, והדמיון ביניהם בולט ביותר, הנה צילום מהעמוד הנ"ל²⁵.

20. בימים נוראים פיוט זה בא בתבנית העסתריוטא.

21. במנהג פולין נשמטו הרהיטים האלו, ולפיכך הם אינם מופיעים בסידורים.

22. נשמט במנהג פולין.

23. נשמט במנהג פולין.

24. נשמטו במנהג פולין.

25. לקדושתת השחרית הוא קורא 'יוצר', כפי המנהג הנפוץ לכנות בטעות בשם 'יוצרות' גם את הקדושתא של שחרית.

יוצר.

אימץ, רשות.

אמצת, מנן.

תאות נפש, מדיה.

אנוש איך יזכה, תוכחה.

אחרת, לברכה ג'.

מורה הטאים, עם חתימת הפייטן

אדר יקר, עם חתימתו;

ובכן אתה כרחום מלח לנו.

אנא אהיה חיים.

איומה בדר. לעומתו לא נמצא במוסף פיוט והוא רק במנהג פולין ולא ברוב אשכנז וחתימתו: יוסף ככתוב למעלה סימן ד'.

יוצר.

ובכן אך חנון אתה ורחום לכל פעל.

אך אתים, שדרויו פותחים כל פעם

במלח אך ואדריו א"ב.

אמרו לאלהים, ארך אפים.

מעשה אלהינו, אין מי בשחק.

ובכן לנורא עליהם באימה יעריצו.

אשר אומץ תהלחך – ורצית שבה.

ליושב תהלות לרוכב ערבות קדוש

וברוך.

אילי שחק.

ובכן שרפים עומדים ממעל לו.

זה אל שואלים – אין מספר.

מי יתנה תוקף, שהוא הסלוק.

אל ברוב עצות – חמיד תחלונן.

אליך ועדיך – אליך תלויות.

מוסף.

מתני אחוז, ראה למעלה סימן א'.

שושן.

יום מימים.

אנוש איך יצדק.

צפה.

אשא דעי, עם חתימת הפייטן.

את לחי, עם חתימתו:

ובכן ואתה כרחום לנו:

אל תזכר.

מוסף.

ובכן אך חנון ורחום אהה לכל פעל.

אך אומרים בחין.

והוא גם כן על דרך זה.

אמרו לאלהים, אל מלך בעולמו.

מעשה אלהינו, אדיר בויעדו.

ובכן לנורא עליהם באימה יעריצו.

אצר אימתך – ואכית תהלה.

ליושב תהלות לרוכב ערבות קדוש

וברוך.

אמיצי שחקים.

ובכן שרפים עומדים ממעל לו.

אלו לאלו שואלים – אילי מרום.

ונתנה תוקף.

או מלפני בראשית דת – או מלפני

בראשית אבות.

או מלפני בראשית נזה – או מלפני

בראשית שבעה.

הרב אהרן גבאי

בני ברק

מילואים למאמר הנ"ל

בעניין החלפת הפיוט את נוסח הקבע

דבר ברור הוא שהקליר ושאר פייטני א"י שחיברו את הפיוטים, התכוונו ליעדם כתחליף לנוסח הקבע, וכפי שהוכיחו חוקרים רבים בעיקר מנתוני קטעי הגניזה.

אך בנוגע למצב באירופה הקדומה, ידי"נ הרב יעקב לויפר השתדל למצוא לכך עקבות, ומצא בברכה ראשונה, שבאשכנז הקדומה, וכן בספרד הקדומה שאמרו רק עד "א"ל עליון קונה שמים וארץ". אולם הדבר טעון ביאור, שכן אם אכן הם הבינו שהפיוט בא להחליף את תפילת הקבע למה מצאנו כן באירופה רק בברכת אבות ולא בשאר ברכות [ובקטעי הגניזה הלוא הפיוט מחליף את נוסח הקבע בכל הברכות], וכמו שתמה לנכון ר' אפרים מבונא שהביא הרב לויפר במאמרו: "ועוד, שהרי לא קצרו בברכת מחיה המתים בשביל הפיוט". ותגדל התמיהה, שהרי ברכת אבות ברכה חמורה היא שהכוונה בה מעכבת (וי"א שגם בברכת מודים) ולמה דוקא בה יקצרו? "יציבא בארעא וגיוורא בשמי שמיא"?!

ועוד יש לשאול, לפי האמת שהפיוט מחליף את נוסח הקבע, לשם מה אומרים – גם בקטעי הגניזה¹ – את תחילת ברכת אבות עד "א"ל עליון קונה שמים וארץ". התשובה לכך היא² שבכל הברכות שאין אמירתן מעכבת הכוונה הקילו לקצרן ולהחליפן בפיוט, אבל בברכת אבות אומרים את נוסח הקבע ואין מחליפים אותה בפיוט, ומה שלא ממשיכים "וזוכר חסדי אבות..." הוא משום שקטע זה גם בנוסח הקבע אינו עיקרי והוא תוספת מאוחרת, ולא נאמר כלל בשלושים קטעי הגניזה של מנהג א"י הקדום³, ובאמת "וזוכר חסדי אבות" שייך בהחלט ל"ומביא גואל לבני בניהם [למען שמו באהבה]" וזה שייך רק אחר החורבן, ואם כן ברור שכל קטע זה הוא תוספת של אחר החורבן, ובני א"י המשיכו בנוסח הקדום גם אחר החורבן⁴, וגם תוספת "מלך [עוזר] ומושיע ומגן" היא תוספת של מעין חתימה, כיון שסטינו מעיקר הברכה בהזכרת עניין הגאולה, אבל בנוסח הקדום בו כל הברכה עסקה בשבחי הא"ל, לא הייתה נצרכת תוספת זו, ואכן גם היא איננה מופיעה בקטעי הגניזה של מנהג א"י הקדום.

ראיה נוספת לאיחור קטע זה, היא בכך שהקטע 'זכרנו לחיים' שמוסיפים בעשי"ת בכמה

1. עיין ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים 1975, עמ' 56; א' ארליך, תפילת העמידה של ימות החול, ירושלים תשע"ג, עמ' 33.
2. כן כתבו בקצרה הנ"ל ואני הרחבתי הדברים.
3. ואין כוונתי לומר שכל קטע שלא נמצא בנוסחי א"י אינו מקורי, אלא דווקא כאן שמדובר בברכה ראשונה שאנו רואים שאפילו בפיוטים לא משנים אותה.
4. וכפי שהמשיכו בחתימה "שאותך [לבדך] ביראה נעבוד" כמו בזמן עבודת הקרבנות ולא החליפו כבני בכל לומר "המחזיר שכיתו לציון", וכבר רמז כל זה רס"ג בהקדמת סידורו שהיה נוסח לזמן המקדש ונוסח לזמן הגלות.

מנהגים מזרחיים עתיקים⁵ מגיע תחת הקטע "וזוכר חסדי אבות – למען שמו באהבה" [ומ"מ נשאר "מלך... ומגן" משום מעין החתימה]⁶.

ואמנם במנהג א"י יש תוספת אחרי קונה שמים וארץ – "מגננו מגן אבותינו מבטחינו בכל דור ודור", אמנם ככל הנראה זו הוספה מאוחרת, שהרי איננה במנהג בכל.

ולא רק בברכת אבות אלא גם בקרובות שמפייטים לברכת מודים נהגו בא"י לומר את הברכה בשלימות⁷, ובנוסף שלהם בכל השנה "מודים אנחנו לך י' אלוֹקינו ואלקי אבותינו על טובותיך אשר מעולם ועל חסדיך אשר מימי קדם" [וההמשך שבמנהגי א"י, אינו מעיקר הנוסח: א. שאינו בבבל. ב. שגם בא"י יש כמה נוסחאות ואין הוספה המוסכמת על כל הנוסחאות], והטעם כנ"ל שיש אומרים שכוונה בה מערכת.

נמצא שהמצב הקדום היה שהפיוט מחליף את כל הברכות מלבד אבות ומודים שבהם אומרים את נוסח הקבע, אבל גם בהם אומרים רק את הנוסח הבסיסי ללא ההוספות. והנה כשהגיעו הפיוטים לאירופה לא היו נוסחאות הקבע מועתקים יחד עמם, כי כאמור הפיוט נועד להחליף אותם, אבל בברכת אבות ומודים בא נוסח הקבע הבסיסי כנוסח א"י הקדום (שאמרו "קונה" [ברחמיו] שמים וארץ" ולא "וקונה הכל" ועוד), ובאירופה לא הבינו שבשאר הברכות בא הפיוט להחליף את נוסח הקבע⁸, וחשבו שהמעתיקים קיצרו בהעתקה והשמיטו את נוסח הקבע המוכר לכולם, אבל בברכת אבות ומודים – שנוסחן בא תמיד מועתק בצמוד לפיוט – השאירו אותו כמות שהוא [וכמו שהשאירו חתימות א"י בסופי הפיוטים כגון "מלך צור ישראל וגאלו" ו"שאותך לדרך ביראה נעבוד"]⁹. וכך נוצר מצב משונה, שבעוד שבא"י האריכו ב'אבות' ו'מודים' יותר מכל הברכות, באירופה קיצרו דווקא בהן. ונכוחה היא הערתו של ר' אפרים מבונא, שלפי המנהג שאין הפיוט מחליף את שאר ברכות כ"ש שאין לקצר את ברכת אבות.

ודוגמא טובה לכך – מחזור רומניא, קושטא ר"ע, עמ' 128-129 (ראה תמונה), שם יש שבעתא למנחה של שבת שקודם שבת זכור, נוסח ברכות הקבע אינו מודפס שם אלא נכתב בקיצור באותיות קטנות "אתה גבור עד ונאמן אתה להחיות מתים", "נקדישך כו' עד כי א'ל מלך גדול וקדוש אתה", וכך כולם, חוץ מברכת אבות וברכת מודים, שם מובא באותיות קטנות הנוסח המלא שיש לאומרו (ראה תמונה), והנוסח הזה הוא נוסח ארצישראלי!

נוסח ברכת אבות המודפס שם הוא כמו שהובא בתוך המאמר מכל כתבי היד, ומסתיים במילים "אל עליון קונה שמים וארץ" (ואינו ממשיך 'גומל חסדים טובים' וכו'), ונוסח ברכת מודים שם

5. כן בקטע הגניזה הבבלי מספר רצד בספרו של ארליך הנ"ל, עמ' 39, וכן בסדור פרס שפרסם שלמה טל 146 [אבל בפרס כת"י כתי"י ששון 1045. ס' 9330. מאה ט"ו, עמ' 2 אינו כן], וכן במחזור מנהג ארצות המזרח (אינו לא פרס ולא אר"צ ולא גניזה ואכמ"ל) לר"ה, וינה 84 (ס' 3091), מאה י"ב-י"ג, דף 12.

6. וכן הקטע 'מי כמוכה אב הרחמן' מחליף את הקטע 'מי כמוכה בעל גבורות', וכ"ה במקורות הנ"ל וכאן גם בסדור רשב"ן, עמ' מז, ובקטעי גניזה רבים.

7. עיין מה שציין ארליך בעמ' 243 הע 33.

8. ורק בקדושה הבינו שהוא מחליף את הנוסח הרגיל, כמו שהאריך הרב לויפר. והסיבה היא משום ששם הנוסח הרגיל אינו באמת נוסח קבע אלא הוא פיוט, והראיה לכך היא שהוא משתנה מחול לשבת ובשבת עצמה הוא משתנה משחרית למוסף ודוק.

לסיכום: אף שבמקורם נועדו הפיוטים להחליף את נוסח הקבע, מ"מ זהו דווקא בשאר ברכות, אבל באבות (וגם במודים), כיון שהיא ברכה שהכוונה מעכבת בה, אומרים את הפיוט רק אחר נוסח הקבע, אלא שיש בה שני דברים מיוחדים: האחד, שאומרים את נוסח הקבע המקורי בלא כל ההוספות המאוחרות, והשני, שאומרים את נוסח הקבע בנוסח הארצישראלי הקדום, ששם נתחברו רוב הפיוטים. אלא שכל זה נכון בגניזה, אבל באירופה – מחמת התהליך שהתבאר בפנים – נוצר בטעות מצב שכלל הברכות אומרים את נוסח הקבע הרגיל ובאבות (וגם במודים) אומרים את הנוסח המקוצר והמיוחד הנ"ל.

[illegible]